

Op deze uitgave is de CC-BY-NC-licentie van toepassing.

Het is toegestaan om deze uitgave te kopiëren, distribueren, vertonen en op te voeren, en om afgeleid materiaal te maken dat op dit werk gebaseerd is zolang dit geen commerciële doeleinden heeft en uitsluitend als de auteur vermeld wordt als maker: A.J.C. van Gent / Theologische Universiteit Apeldoorn

Werkdag of kerkdag

Een kerkhistorisch onderzoek naar de viering van de christelijke feestdagen in de begintijd van de gereformeerde kerk in de Nederlanden in de opkomende Nederlandse staat, met oog voor de verhouding tussen kerk en overheid, in de periode vanaf het convent van Wezel (1568) tot de synode van Dordrecht (1618-1619).

Hans van Gent

Afstudeeronderzoek aan de Theologische Universiteit te Apeldoorn

*Eén dag bij U is groter goed
dan duizend waar 'k U missen moet*

Psalm 84 vers 5, berijming C.J. Meeuse

Examinatoren: Drs. C.T. Boerke
Prof. dr. H.J. Selderhuis
Modulecoördinator: Prof. dr. A. de Muynck
Student: A.J.C. van Gent
Studentnummer: 2041
Studie: Master Herbronning Gereformeerde Theologie
Vakgebied: Kerkgeschiedenis
Inleverdatum: 21 juni 2024
Versie: 28 augustus 2024

De voorpagina vertoont een afbeelding, gemaakt met DALL-E 3, met een levendige scène in historische stijl. Arbeiders zijn druk bezig met hun taken op het veld. Mensen vermaken zich bij de kermisattracties. Mannen en vrouwen genieten van hun vrije dag. Verderop lopen kerkgangers naar de protestantse eredienst. De diverse elementen uit de afbeelding verwijzen elk op hun manier naar de thematiek uit dit kerkhistorische onderzoek naar de viering van de christelijke feestdagen.

Schriftcitaten in dit afstudeeronderzoek zijn afkomstig uit de Statenvertaling.

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	4
Hoofdstuk 1 – Inleiding	6
Aanleiding	6
Inleiding onderzoek	7
Historische achtergrond van de aanloopperiode	7
Kerkhistorische context	9
Verleden en heden	11
Onderzoeksonderwerp	13
Methode van het onderzoek	14
Opbouw van het onderzoek.....	16
Hoofdstuk 2 – Van convent naar synode (1568-1571).....	18
Historische achtergrond	18
Convent van Wezel (1568).....	18
Synode van Emden (1571).....	19
Waardering.....	20
Hoofdstuk 3 – Provinciale synode Dordrecht (1574)	21
Historische achtergrond	21
Positiebepaling synode.....	21
Christelijke feestdagen	22
Waardering.....	24
Hoofdstuk 4 – Nationale synode Dordrecht (1578)	26
Historische achtergrond	26
Positiebepaling synode.....	27
Christelijke feestdagen	28
Waardering.....	31
Hoofdstuk 5 – Nationale synode Middelburg (1581).....	34
Historische achtergrond	34
Positiebepaling synode.....	34
Christelijke feestdagen	35
Waardering.....	37
Hoofdstuk 6 – Nationale synode Den Haag (1586).....	39
Historische achtergrond	39

Positiebepaling synode	40
Christelijke feestdagen	41
Waardering	43
Hoofdstuk 7 – Nationale synode Dordrecht (1618-1619)	45
Historische achtergrond en kerkelijke situatie	45
Positiebepaling	47
Kerkhistorische hoofdlijn: De kerkorde.....	47
Synodeontwikkelingen	48
Christelijke feestdagen	49
Bredere context	49
Synodebesluit.....	51
Waardering	53
Hoofdstuk 8 – Epiloog	56
Hoofdstuk 9 – Conclusies en aanbevelingen.....	59
Cultuur-historische categorie	59
Theologische categorie.....	59
Ecclesiologische categorie	61
Samenvattende eindconclusie.....	62
Aanbevelingen	62
Samenvatting.....	64
Bibliografie	66

Hoofdstuk 1 – Inleiding

Aanleiding

Begin februari 2024 werd mijn interesse gewekt door een gestelde vraag in de vragenrubriek van Refoweb.nl¹, getiteld: ‘Christelijke feesten met heidense oorsprong’.² Het antwoord op deze vraag linkte door andere vragen met verwantschap naar dit thema. Als geïnteresseerd lezer en panellid van de genoemde website struin ik vaker door eerder geschreven artikelen. Gestimuleerd door de verdere verwijzingen kwam ik uit bij een artikel met de titel: ‘Christelijke feestdagen onbijbels’.³ In dit artikel vraagt een anoniem persoon: ‘Na onderzoek (oudvaders) ben ik erachter gekomen dat christelijke feestdagen onbijbels, afgodisch en heidens zijn en bovendien een Roomse oorsprong hebben. Wat kan ik doen om deze dagen uit de kerk te weren?’ Het begin van het antwoord van ds. W. Pieters laat aan duidelijkheid niets te wensen over: ‘Niets. U kunt er niets aan doen en u hoeft er ook niets aan te doen. Want heidens is alleen het RELIGIEUS VIEREN van speciale dagen. Maar om op een donderdagmorgen naar de kerk te gaan en over Lukas 2 te preken is niet verkeerd, niet onbijbels, niet afgodisch en niet heidens.’

Het intrigeert mij dat de stellingnames van de anonieme persoon en ds. W. Pieters exact tegengesteld zijn. Dit wakkerde in mij opnieuw een gedachtegang aan over de viering van de christelijke feestdagen. Ik geef twee voorbeelden. Het onderwerp over het vieren van christelijke feestdagen hield mij eerder bezig, toen in de kerkelijke gemeente waar ik lid ben, in de wandelgangen discussie is gevoerd over het houden van een eredienst of kerstviering op tweede Kerstdag.⁴ Evenzo dacht ik eerder na over dit onderwerp toen in het Europees Parlement het voorstel werd gedaan om 9 mei als vaste ‘Europadag’ in te voeren en op die datum – ongeacht welke dag eraan gekoppeld staat – voortaan alle Europese verkiezingen te laten plaatsvinden.⁵ Hierna uitte de Staatkundig Gereformeerde Partij, in de persoon van Europarlementariër Bert-Jan Ruissen, grote bezwaren over het democratisch gehalte van dit voorstel, aangezien een vaste

¹ In de vragenrubriek van deze christelijke online jongerencommunity kunnen anoniem vragen worden gesteld, die een openbaar antwoord ontvangen van diverse christelijke panelleden.

² Refoweb.nl, *Christelijke feestdagen met heidense oorsprong*. [2 februari en 8 maart 2024]

³ Refoweb.nl, *Christelijke feestdagen onbijbels*. [2 februari en 8 maart 2024]

⁴ Deze discussie heeft plaatsgevonden in december 2022. De discussie houdt verband met de Covid-19 pandemie in 2020 en 2021, waarbij de overheid adviezen heeft geformuleerd over de omvang van kerkelijke bijeenkomsten.

⁵ Europarl.europa.eu, *Hervorming EU-verkiezingen*. [8 maart 2024]

verkiezingsdatum ook tot een verkiezing op een zondag of christelijke feestdag zou kunnen leiden.⁶ Het aantal voorbeelden is nog uit te breiden, maar voorgaande twee voorbeelden zijn exemplarisch dat dit onderwerp mij vaker aan heeft gesproken. In het denkproces om te komen tot een onderzoeksthema voor een masterthesis vormen dit de bouwstenen om dieper in deze materie te duiken.

Inleiding onderzoek

In dit onderzoek ligt de focus op christelijke feestdagen. Deze terminologie vraagt om een nadere specificering welke dagen worden bedoeld. In Nederland is wettelijk vastgelegd welke feestdagen algemeen erkend zijn. Het derde artikel van de Algemene termijnenwet noemt Nieuwjaarsdag, tweede Paas- en Pinksterdag, beide Kerstdagen, Hemelvaartsdag, de dag waarop de verjaardag van de koning wordt gevierd en Bevrijdingsdag. Evenzo geldt dat in de toepassing van deze wet Goede Vrijdag met de genoemde dagen wordt gelijkgesteld.⁷ De vierdag van de verjaardag van de koning en Bevrijdingsdag zijn geen feestdagen die specifiek verbonden zijn met de christelijke kerk en worden daarom uitgezonderd van dit onderzoek. In dit verband behoeft de term *christelijke kerk* nadere duiding. Hierbij is de historische context van Nederland van belang, waarom nu een sprong terug in de tijd wordt gemaakt.

Historische achtergrond van de aanlooperperiode

De geschiedenis van de Nederlandse Republiek is grondig en gedetailleerd beschreven in *The Dutch Republic* (J.I. Israel) en *De last van veel geluk* (A.Th. van Deursen). De lange historische periode noopt tot beperking, maar voor het onderzoeksonderwerp is het dienstbaar een overzicht op hoofdlijnen te geven. In dit onderzoek wordt beoogd de stelling en het advies van Vyhmeister en Robertson volledig recht te doen: 'It is difficult to cover a long period of time in a student historical paper. (...) Be modest in your attempts.'⁸ Bij de historiografische noties in dit onderzoek ligt daarom de focus op cultuur-historische elementen en politieke ontwikkelingen van met name de noordelijke Nederlanden, in het bijzonder daar waar zij raken aan de kerk.

⁶ SGP.nl, *SGP tegen stemmen op zon- en feestdagen*. [8 maart 2024]

⁷ Wetten.nl, *Algemene termijnenwet*, 'artikel 3'. [15 maart 2024]

⁸ Vyhmeister, N.J. & Robertson, T.D., *Your Guide to Writing quality research papers*, 46.

De ontstaansgeschiedenis van het huidige Nederland is nauw verweven met de kerk. Exemplarisch zijn de impactvolle gebeurtenissen van de winter van 1566-1567 met de onderdrukkende houding door de Habsburgse regering van het opkomende protestantisme. In deze periode vinden beeldenstormen plaats. Deze beeldenstormen gelden als aanval op de kerk en niet iets anders.⁹ Het gaat hierbij om strijdende protestanten en katholieken, maar is evenzeer sprake van ‘een gefrustreerde uiting van algemeen ongenoegen.’¹⁰ Dit alles overstijgt binnenkerkelijke aangelegenheden en is verweven met politieke invloeden. De vooruitgang van de protestanten of de mate van verweer van katholieke zijde is in belangrijke mate afhankelijk van de al dan niet aanwezige steun van de regering.¹¹

De opstand van 1566-1567 mislukt en daardoor komt de reactie tegen de protestanten in een stroomversnelling. Het geheel van gebeurtenissen vormt het voorspel op de bijna vijf jaar durende periode (1567-1572) van onderdrukking door de rooms-katholieke hertog van Alva (1507-1582), veroorzaakt door zijn grote afkeer van de protestantse ketterij.¹² Na diverse militaire overwinningen van de Spaanse Alva in de zuidelijke en noordelijke Nederlanden heeft hij als landvoogd de macht in handen. De opbouwfase van land en kerk kan beginnen. Alva richt zich op de kerkelijke reorganisatie in achttien bisdommen, ‘eindelijk was er een regering met genoeg autoriteit om de lokale oppositie het zwijgen op te leggen.’¹³ Zo herstelt Alva, naast de eenheid van recht, ook de eenheid van geloof, op weg naar een gecentraliseerde, absolutistische staat.¹⁴

Het voorgaande toont het spanningsveld aan tussen de overheid en de kerk, zowel in de vraag naar zeggenschap, als haar onderlinge afhankelijkheid en ook het streven naar onafhankelijkheid. Wat betreft de genoemde eenheid van geloof wordt specifiek de christelijke kerk in haar rooms-katholieke vorm bedoeld. Maar waar zijn de protestanten, en wat doen zij? Die vraag brengt bij de kerkhistorische context van dit onderzoek.

⁹ Israel, J.I., *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness, and Fall: 1477-1806*, 148.

¹⁰ Noordzij, H., *Handboek van de Reformatie: de Nederlandse kerkhervorming in de zestiende eeuw*, 35.

¹¹ Israel, J.I., *The Dutch Republic*, 149.

¹² Israel, J.I., *The Dutch Republic*, 155.

¹³ Deursen, A.Th. van., *De last van veel geluk: de geschiedenis van Nederland 1555-1702*, 66.

¹⁴ Deursen, A.Th. van., *De last van veel geluk*, 67.

Kerkhistorische context

Tijdens de periode dat de hertog van Alva in de Nederlanden de scepter zwaait, verlaten vele protestantse vluchtelingen het land. Voornamelijk naar drie gebieden: het noordwesten van Duitsland waarvan specifiek Emden, over zee naar Engeland, en naar Kleef en het Rijnland.¹⁵ Het gebruik van het begrip *protestanten* lijkt te wijzen op eenvormigheid. Niets is minder waar. Halverwege de zestiende eeuw is sprake van een divers stromenlandschap binnen het Nederlandse protestantisme, waaronder dopers, lutheranen en calvinisten. Ten aanzien van het weerstand bieden aan de rooms-katholieke overheersing, werpen geschiedschrijvers Van Eijnatten en Van Lieburg de vraag op welke van deze groeperingen in staat is ‘om met steun van de lokale politieke machthebbers gestalte te geven aan een nieuw religieus regime?’ Hun antwoord wijst naar de calvinisten, omdat deze stroming in 1566 duidelijk heeft gemaakt ‘dat hun ondergrondse gemeenschap een volwaardig alternatief voor de katholieke kerk zou kunnen bieden.’¹⁶

De geloofsvluchtelingen achten het noodzakelijk hun activiteiten voor kerk en overheid te coördineren. Bij dit proces komen meningsverschillen al spoedig aan bod. De eerste kerkelijke vergadering te Wezel (1568) brengt leerproblemen naar voren. Evenzo denken de vluchtelingen niet eensgezind over de houding ten aanzien van de burgerlijke overheid. Bij de eerste algemene synode van 1571 te Emden komen ook verschillen openbaar. De calvinistische stroming, geleid door Herman Moded (ca. 1520-1603) en Petrus Datheen (1531-1588), speelt een beslissende rol in de standpunten over de verhouding tussen kerkenraad en burgerlijke overheid.¹⁷ A. van Harten-Tip wijst erop dat op deze synode het antihiërarchisch principe vorm krijgt, wat wil zeggen dat ‘geen persoon of instantie (...) over een andere heerschappij’ zal voeren. De besluiten van de synode van Emden worden als bindend beschouwd voor alle gereformeerde kerken in de Nederlanden en Nederlandse vluchtelingengemeenten. De gereformeerde kerk in de Nederlanden organiseert zich los van de burgerlijke overheid.¹⁸

¹⁵ Israel, J.I., *The Dutch Republic*, 160.

¹⁶ Eijnatten, J. van. & Lieburg, F. van., *Nederlandse religiegeschiedenis*, 153.

¹⁷ Israel, J.I., *The Dutch Republic*, 163-164.

¹⁸ Harten-Tip, A. van., in: H.J. Selderhuis (ed.), *Handboek gereformeerd kerkrecht*, 141-142.

In Emden krijgt niet alleen de kerkelijke organisatie een calvinistisch stempel, maar wordt ook bij meerderheid gekozen voor een calvinistische belijdenis. Zowel de Nederlandse geloofsbelijdenis als de Heidelbergse catechismus krijgen binnen de kerkelijke organisatie een prominente plaats. De internationale allure van die geschriften moet de nationale gereformeerde kerk helpen de calvinistische identiteit te houden.¹⁹

In de opbouwfase van de gereformeerde kerk blijkt de uitvoering van de genomen kerkelijke besluiten lastig te zijn. De Nederlandse overheden streven naar een positie binnen de kerkelijke leiding, om op die wijze van de gereformeerde kerk een nieuwe volkskerk te maken. Dit conflicteert met het onafhankelijkheidsstreven van de kerk zelf. De kerk wil wel overheidssteun krijgen, maar wenst geen overheidsinmenging. In deze kerkelijk verwarrende tijden, te midden van nationale onrust, wordt uitgezien naar de te Emden afgesproken generale synode.²⁰ Die generale synode komt nog niet, wel worden enkele provinciale synoden in Noord-Holland gehouden. Tot de belangrijke 'Provinciale Synode van Holland en Zeeland, die in 1574 te Dordrecht gehouden is', waarover kerkhistoricus en kerkrecht deskundige F.L. Rutgers stelt: 'Zij is van die belangrijke Synoden de eenige, van welke de volledige acta nog over zijn; en dan niet in afschrift, maar in originali.'²¹ Deze acta zijn daarom voor dit onderzoek een belangrijke informatiebron.

De synode van Dordrecht (1574) is een provinciale synode, maar krijgt nationale allure vanwege de aanwezigheid van veel afgevaardigden uit de inmiddels vrije delen van de Nederlanden. De synode stelt feitelijk geen nieuwe kerkorde op, maar vult de besluiten van Emden (1571) aan en 'wat te Emden is vastgesteld en geen verduidelijking nodig heeft, wordt niet opnieuw geformuleerd.' Wel doet de overheid haar intrede bij de aanvullende artikelen.²² Op 18 juni 1574 formuleert de synode artikel 53 waarin het thema van dit onderzoek aan de orde komt: de christelijke feestdagen. Daarover meer in hoofdstuk 3.

De thematiek van artikel 53 van Dordrecht 1574 komt in meerdere navolgende gereformeerde synoden ter tafel. Kerkhistoricus C.J. Meeuse noemt, naast Dordrecht 1574, de Nederlandse synoden van 1578, 1581, 1586 en 1618-1619.²³ Het thema is

¹⁹ Deursen, A.Th. van., *De last van veel geluk*, 90-91.

²⁰ Harten-Tip, A. van., in: H.J. Selderhuis (ed.), *Handboek gereformeerd kerkrecht*, 142-143.

²¹ Rutgers, F.L., *Acta van de Nederlandse synoden der zestiende eeuw*, 120. Rutgers spreekt in dit verband over 'van alle Nederlandse Synoden der 16^e eeuw.'

²² Harten-Tip, A. van., in: H.J. Selderhuis (ed.), *Handboek gereformeerd kerkrecht*, 143.

²³ Meeuse, C.J., in: W.J. Op 't Hof (et al), *Encyclopedie Nadere Reformatie deel III*, 727-728.

decennialang een vast onderdeel van ontwikkelingen tussen de kerk en overheid, maar evengoed bij binnenkerkelijke aangelegenheden. De Dordtse kerkorde van 1619 legt acht christelijke feestdagen vast. Daarmee is het debat niet afgerond, maar deze kerkorde is wel een markeerpunt in de kerkgeschiedenis. Nog steeds zijn diverse recente kerkordes van Nederlandse kerken in meer of mindere mate geënt op deze Dordtse kerkorde, ook ten aanzien van de christelijke feestdagen.

De geschetste kerkhistorische ontwikkelingen wijzen op een langdurig debat over de viering van de christelijke feestdagen. Het debat is nauw verbonden met de verhouding tussen kerk en overheid binnen de context van de ontstaansgeschiedenis van Nederland en de opbouw van de gereformeerde kerk.

Verleden en heden

Zoals in de aanleiding van dit onderzoek is weergegeven, speelt het debat over de christelijke feestdagen ook in de 21^e eeuw. Dan gaat het over levende vragen in de politiek, media, samenleving en de kerk.

Exemplarisch is de schriftelijke communicatie in 2016 tussen Tweede Kamerlid Karin Strauss (VVD) en staatssecretaris Sander Dekker (Onderwijs, Cultuur en Wetenschap) over de vermeende mogelijkheid voor scholen om christelijke feestdagen voor islamitische feestdagen om te wisselen.²⁴ Ruim drie jaar later, oktober 2019, vindt er een minidebat plaats tussen Tweede Kamerleden Gert-Jan Segers (ChristenUnie) en Joost Sneller (D66). Het gaat over Snellers' interpretatie van een suggestie van staatssecretaris Paul Blokhuis om de Tweede Pinksterdag als vrije dag in te ruilen voor een vrije dag op Bevrijdingsdag 5 mei. Segers spreekt in dit verband over de verbinding met 'onze christelijke cultuur' en 'die vieren wij met die christelijke feestdagen.'²⁵ Verder speelt de discussie over christelijke feestdagen ook internationaal. Zo meldt het *Kristeligt Dagblad* dat in Denemarken begin 2023 een hevige discussie is ontstaan tussen de Deense regering, diverse politici en kerkelijke leiders, over het idee om de nationale Dag van Gebed en/of Tweede Pinksterdag als christelijke feestdag in te leveren.²⁶

²⁴ Openkamer.org, *Het omruilen van christelijke voor islamitische feestdagen*. [21 maart 2024]

²⁵ *Kamerstukken II 2019/2020*, 35300, nr. TK 14, 6.

²⁶ Pedersen, E., "Biskopper: At afskaffe anden pinsedag er ikke en løsning". [8 en 21 maart 2024]

Buiten de politieke arena zwenfelt Wouter de Groot in 2021 in opinieblad *HP/De Tijd* de discussie aan met zijn pleidooi om christelijke feestdagen, zoals Pinksteren, Kerst en Hemelvaart, per direct af te schaffen.²⁷ Een jaar later volgt in *De Volkskrant* de opinie van Julien Althuisius als hij stelt dat ‘die christelijke feestdagen (...) niet meer van deze tijd’ zijn en ‘Keti Koti sowieso een nationale feestdag’ moet worden.²⁸ Neerlandica Vera van Pelt onderzoekt in 2020 media-uitingen van Nederlandse kranten tussen 2006 en 2019 met betrekking tot religieuze feestdagen. Zij merkt op dat in dit debat sprake is van verschillende vormen van nationalisme, maar ook dat politici de discussie aangrijpen ‘om een politiek statement te maken’. Over media-uitingen uit 2019 ziet Van Pelt dat het debat rond religieuze feestdagen ‘meer als een maatschappelijk fenomeen’ wordt beschouwd en het daarmee valt ‘binnen het kader van visie op nationale identiteit.’²⁹

In christelijke kringen wordt divers gedacht over de christelijke feestdagen en ook binnenkerkelijk is beweging zichtbaar over dit thema. Het *Nederlands Dagblad* vraagt in 2022 diverse personen naar hun mening over de feestdagen, waarbij CDA’er Irene Plas aangeeft dat ‘onze identiteit en roeping als christen’ niet afhangen van onze feestdagen. Daarom wil ze niet ‘krampachtig’ vasthouden aan het verleden en vindt ze het positief om feestdagen toe te voegen ‘uit de meest voorkomende godsdiensten in ons land.’³⁰ Het *Reformatorisch Dagblad* toont in maart 2024 aan dat binnenkerkelijk ook veranderingen zichtbaar zijn over Goede Vrijdag. De krant geeft als onderzoeksresultaat aan dat steeds meer kerken twee diensten beleggen op deze gedenkdag en dan soms ook sprake is van interkerkelijke samenwerking.³¹

De voorgaande uiteenlopende signalen, vanuit politiek, media, samenleving en kerk, zowel nationaal als internationaal, tonen aan dat de discussie over de viering van christelijke feestdagen steeds weer onderwerp van discussie is. Niet zelden met inbreng vanuit de overheid en christelijke kringen. Voor dit onderzoek is het daarom de vraag wat vandaag de dag te leren is van de discussies uit de Nederlandse (kerk)geschiedenis.

²⁷ Groot, W. de., “Het is tijd om onze christelijke feestdagen af te schaffen”. [21 maart 2024]

²⁸ Althuisius, J., “Een voorstel, beste lezer, want we hebben te veel vrije dagen in Nederland”. [21 maart 2024]

²⁹ Pelt, V. van., *Ophef rond christelijke feestdagen*, 45-46.

³⁰ Buit, A., “Mijn mening: Het is tijd voor nieuwe feestdagen”. [13 juni 2024]

³¹ Brink, K. van den. & Goorhuis, J., “Waarom steeds meer kerken twee diensten beleggen op Goede Vrijdag”. [13 juni 2024]

Onderzoeksonderwerp

De geschetste kerkhistorische en hedendaagse ontwikkelingen wijzen op een steeds terugkerend debat over de viering van de christelijke feestdagen. Om deze ontwikkelingen aan elkaar te kunnen spiegelen, wordt in dit onderzoek teruggegrepen naar de begindagen van het huidige Nederland én het ontstaan van de gereformeerde kerk in de Nederlanden. Het onderzoek beoogt na te gaan in hoeverre motieven uit de Nederlandse kerkgeschiedenis relevant kunnen zijn voor het actuele debat. Daarom richt dit kerkhistorisch onderzoek zich op de visies over de viering van christelijke feestdagen in de ontstaansperiode van de gereformeerde kerk in de Nederlanden. Dit alles wordt onderzocht met oog voor de verhouding tussen kerk en overheid. Buiten de scope van het onderzoek valt de receptiegeschiedenis van de te onderzoeken christelijke feestdagen, evenals de historische en theologisch-inhoudelijke betekenis van de betreffende feestdagen.³²

In dit onderzoek ligt de focus met name op de noordelijke Nederlanden, hoewel dit niet los staat van de zuidelijke Nederlanden en de bredere ontwikkelingen. Het te onderzoeken historische tijdvak vangt aan bij het jaar 1568, hoewel vanaf 1562 gemeenten ‘onder het kruis’ al regelmatig in Antwerpen synodevergaderingen hebben gehouden.³³ Desondanks zijn er ten minste drie redenen te noemen om 1568 als vertrekpunt te nemen: 1) met de komst van Alva in 1567 vangt een nieuwe tijdperiode aan, 2) daarbij gaat Oranje in 1568 over tot actie in de opstand en is de Tachtigjarige Oorlog een feit en 3) kerkhistorisch wordt het convent van Wezel³⁴ in 1568 gemarkeerd als voorbereidende bijeenkomst richting een officiële kerkelijke synode. Het onderzoek gaat door tot de laatste nationale synode in de Nederlanden, die van Dordrecht 1618-1619. Deze synode, waarop de Dordtse kerkorde is vastgesteld, geldt als belangrijk

³² Voor de achtergrond en betekenis van vele katholieke en protestantse feestdagen vroeger en nu verwijs ik naar *Het Kerkelijk jaar* (1995) van K.H. Bieritz en *Heidens! Volksgebruiken vandaag met sporen van voorchristelijke tradities* (2024) van M. de Cleene. Met betrekking tot de theologisch-inhoudelijke en actuele betekenis van de christelijke heilsfeiten verwijs ik naar het boek: Velema, J.H., *Feit & Feest*, 1985.

³³ Eijnatten, J. van. & Lieburg, F. van., *Nederlandse religiegeschiedenis*, 153.

³⁴ In kerkhistorisch onderzoek is betwijfeld of er in dit jaar in Wezel een kerkelijke bijeenkomst is geweest of dat het enkel een opgesteld en ondertekend document betreft. Zie onder andere: *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis* (blz. 312), *Nederlandse religiegeschiedenis* (blz. 153), *Handboek Gereformeerd Kerkrecht* (blz. 139), *Handboek van de Reformatie* (blz. 58). Voor dit onderzoek is van belang dat de wetenschappelijke consensus is dat het gaat om voorbereidende handelingen richting een te houden synode. In dit onderzoek hanteer ik daarom de gebruikelijke benaming ‘convent van Wezel, 1568’.

markeerpunt in de Nederlandse kerkgeschiedenis. Wel wordt in de epiloog beknopt de hoofdlijn van het latere debat geschetst. In dit verband luidt de onderzoeksvraag:

Welke motieven zijn te verzamelen vanuit de gereformeerde synoden van de gereformeerde kerk in de Nederlanden ten aanzien van de viering van christelijke feestdagen in de zestiende en zeventiende eeuw?

Het theologisch gehalte van dit onderzoek wordt bepaald door de gerichtheid op kerkhistorische ontwikkelingen, met name door de verwevenheid met theologische aspecten vanuit het kerkrecht en de ecclesiologie met implicaties voor de liturgiek. De betekenis van dit onderzoek ligt in de beoogde herbronning van kerkhistorische motieven, met name binnen de gereformeerde theologie, richting het actuele debat.

Methoden van het onderzoek

Als voorbereiding op het onderzoeksvoorstel zijn, vanuit informatie op websites van opiniebladen, kranten en (christelijke) nieuwsbronnen, actuele kwesties over christelijke feestdagen vanuit de 21^e eeuw in kaart gebracht. Hierbij is gezocht naar terminologie in lijn met de christelijke feestdagen en daarmee samenhangende discussies in de Nederlandse politiek, samenleving en kerk. Verder zijn, vanuit het proefschrift *In God verbonden* van historicus L.J. van Valen, verwijzingen gevonden richting de gedachten van Jacobus Koelman (1631-1695) over de christelijke feestdagen.³⁵ Vanuit de gevonden verwijzingen is voorbereidend literatuuronderzoek gedaan naar de (kerk)historische context en evenzo is relatie gezien tussen de standpunten van Koelman en de hedendaagse actualiteit. Koelman beroept zich op veel personen en bronnen uit de gereformeerde traditie voor hem, onder andere op de uitspraken van de gereformeerde synoden van de Nederlanden in de jaren zeventig en tachtig van de zestiende eeuw.³⁶ Er is focus aangebracht, waarmee de scope van dit onderzoek nu betrekking heeft op de gereformeerde synoden van de Nederlanden in de zestiende en zeventiende eeuw. Het

³⁵ In dit verband is de input met name afkomstig uit hoofdstuk 5 van dit proefschrift, in het bijzonder pagina 161-170 en 181. Zie: Valen, L.J. van., *In God verbonden*.

³⁶ Jacobus Koelman gebruikt in zijn betoog met name uitspraken van de gereformeerde synoden van 1574, 1578, 1581 en 1586. Zie: Koelman, J., *Reformatie nodigh ontrent de feest-dagen*, 118-120.

debat van Koelman vindt decennia na de bedoelde synoden plaats, ten tijde van de Nadere Reformatie.³⁷ Die periode brengt extra stemmen met zich mee die het onderzoeken waard zijn, maar door beperking desondanks buiten de scope van dit onderzoek vallen. In de epiloog wordt deze periode en het betreffende debat wel kort aangestipt.

In het vervolg is literatuuronderzoek gedaan naar de (kerk)historische context van de gereformeerde synoden tussen 1568 en 1619. Hierbij is wetenschappelijke historische en kerkhistorische literatuur verkend. In verband met de thematiek is, naast kerkhistorische noties, ook gelet op cultuurhistorische elementen. Hierbij kan worden gedacht aan de verhouding tussen overheden in de opkomende Nederlandse Republiek, de internationale politiek en de oorlog met Spanje. De bredere context van de kerkelijke vergaderingen in de ontstaansgeschiedenis van de gereformeerde kerk in de Nederlanden is meegewogen. Het verdere onderzoek is te typeren als literatuuronderzoek aan de hand van wetenschappelijke (kerk)historische bronnen, waarbij oog is voor samenhangende aspecten vanuit de ecclesiologie, de liturgiek en het kerkrecht. De acta van de synoden en sommige classes van de gereformeerde kerk in de Nederlanden ten tijde van de zestiende en zeventiende eeuw gelden als primaire literatuur. Voor het doorzoeken van deze bronnen zijn zoektermen gebruikt als: feestdag(en), vierdag(en), navolgende, Christi, Pasen, Hemelvaart, Pinksteren, zondag, roomschen, overheid, politiek, eenparigheid.³⁸

Vanuit de (kerk)historische achtergrond van de zestiende en zeventiende-eeuwse ontwikkelingen wordt steeds ingezoomd op de synodeontwikkelingen, specifiek met betrekking tot hun visie op de relatie tussen kerk en overheid en de inbreng over de christelijke feestdagen. Het literatuuronderzoek vindt verder ook plaats vanuit gedegen secundaire wetenschappelijke bronnen en indien mogelijk door gebruikmaking van doorverwijzingen naar andere bronnen.³⁹ De focus ligt op het in kaart brengen van de (kerk)historische context, de visie op kerk en overheid en de christelijke feestdagen. Latijnse teksten zijn uitgesloten omdat de onderzoeker deze taal niet beheerst.

³⁷ In de enkele verwijzingen richting deze periode wordt, navolging van L.J. van Valen (1946-...) bij gebrek aan een beter alternatief, de benaming 'Nadere Reformatie' gebruikt. Hoewel in het wetenschappelijk discours getwijfeld wordt aan de juistheid van deze benaming, zie: Valen, L.J. van., *In God verbonden*, 40.

³⁸ Bij enkele begrippen is variatie gebruikt van de toen gebruikelijke spelling, bijvoorbeeld: feestdag, navolghende, Kristdag, Paschen, Hemel-vaert, Pinxteren, Sondag, overheyte.

³⁹ Vyhmeister, N.J. & Robertson, T.D., *Your Guide to Writing quality research papers*, 42-43, 47.

Hoewel bij het onderzoek de volledige tijdsperiode van 1568 tot en met 1619 wordt betrokken, ligt de focus op de ontwikkelingen bij de synoden van de gereformeerde kerk in de Nederlanden. Het (kerk)historisch onderzoek wordt binnen de afzonderlijke hoofdstukken grotendeels chronologisch gepresenteerd.⁴⁰ Vanuit het volledige onderzoek wordt een synthese gemaakt van de opgehaalde resultaten en motieven en wordt door categorisering relevant inzicht geboden voor toepassing bij actuele kwesties over het onderzoeksthema.

Opbouw van het onderzoek

Na dit inleidende eerste hoofdstuk schetst hoofdstuk 2 de synodeontwikkelingen rond de eerste twee kerkelijke vergaderingen, namelijk het convent van Wezel (1568) en de synode te Emden (1571). Deze twee gebeurtenissen worden in hetzelfde hoofdstuk beschreven vanwege de onderlinge samenhang en dat zowel Wezel als Emden een kerk in ballingschap betreft.

De hoofdstukken 3 tot en met 6 gaan over de gereformeerde synoden van de zestiende eeuw. In ieder afzonderlijk hoofdstuk wordt een synode behandeld. Het gaat respectievelijk om de provinciale synode in Dordrecht (1574), de nationale synode te Dordrecht (1578), de nationale synode in Middelburg (1581) en de nationale synode van Den Haag (1586). Hierbij heeft elk hoofdstuk dezelfde opbouw, beginnend met een schets van de historische context over de periode tot aan de synode. Daarna wordt de positiebepaling van de betreffende synode uitgewerkt, met name gericht op de relatie tussen kerk en overheid. Vervolgens wordt een weergave gegeven over de inbreng en uitspraken over de viering van de christelijke feestdagen. Tot slot volgt een waardering van de onderzoeksresultaten.

In hoofdstuk 7 wordt de synode van de zeventiende eeuw behandeld: de nationale synode in Dordrecht (1618-1619). Dit hoofdstuk begint met een historische schets over de periode vanaf de synode van Den Haag 1586 en geeft in hoofdlijn ook een schets van de kerkelijke situatie over de ruim drie decennia tussen Den Haag 1586 tot Dordrecht 1618-1619. In verband met een samenhangende verwerking spitst de paragraaf over de positiebepaling van de synode eerst toe op de wordingsgeschiedenis van de kerkorde

⁴⁰ Vyhmeister, N.J. & Robertson, T.D., *Your Guide to Writing quality research papers*, 47.

vanaf Emden 1571, daarna wordt ingegaan op de synodeontwikkelingen van deze Dordtse synode. Vervolgens wordt een weergave gegeven over de christelijke feestdagen, waarbij eerst wordt ingegaan op voorafgaande besprekingen en de cultuur-historische context en daarna het synodestandpunt wordt onderzocht. Tot slot wordt ook dit hoofdstuk afgerond met een waardering van de onderzoeksresultaten.

Hoofdstuk 8 betreft een epiloog over de hoofdlijn van de kerkordelijke ontwikkelingen na 1619 tot in de 21^e eeuw. Specifiek wordt dit betrokken op uitingen en standpunten over de christelijke feestdagen.

Hoofdstuk 9 geeft een eindvergelijking van de besproken kerkhistorische gegevens over de synoden uit de hoofdstukken 2 tot en met 7. De hoofdvraag wordt beantwoord in een presentatie van resultaten, verdeeld in drie categorieën van motieven. Dit alles is vervat in een samenvattende slotconclusie en loopt uit op aanbevelingen. Daarna volgt een samenvatting van dit onderzoek.

Hoofdstuk 2 – Van convent naar synode (1568-1571)

Historische achtergrond

Dertien jaar voor het convent van Wezel (1568) begint de periode van Filips II (1527-1598) als landsheer van de zeventien Nederlandse provincies en later als koning van Spanje.⁴¹ Zijn zeggenschap is beperkt vanwege de invloed van de Staten van Holland over de belastinggelden.⁴² Toch wil Filips de Nederlanden aan Spanje onderwerpen, waarbij bevordering van de katholieke kerk en bestrijding van het protestantisme zijn agenda bepalen. Vanaf 1561 probeert hij hervormingen in de katholieke kerk door te voeren, maar ontvangt krachtige weerstand van Willem van Oranje (1533-1584). Israel constateert dat mede door deze tegenstand tot aan de komst van de hertog van Alva nauwelijks vooruitgang voor de katholieke zaak wordt geboekt.⁴³

Eind jaren '60 proberen Nederlandse opstandelingen te komen tot een gewapende opstand. In 1568 brengt Alva een grote nederlaag toe aan deze opstandelingen, waarmee de weerstand voorlopig gebroken is.⁴⁴ Alva herstelt de eenheid van recht en eenheid van het katholiek geloof en zet koers naar een gecentraliseerde, absolutistische staat.⁴⁵ Voor dit onderzoek is van belang dat in de jaren 1568-1572 het katholieke geloof politieke meewind heeft. Alva's inzet blijkt geen onverdeeld succes door tegenwerking van zijn kerkelijke hervormingen en weerstand vanuit de Staten-Generaal, de Nederlandse provincies en de bevolking tegen zijn nieuwe belastingplannen. Israel concludeert dat de strijd om de financiën de positie van Spanje verzwakt en die van Oranje versterkt.⁴⁶ In deze tijd van katholieke meewind overleeft evenwel het protestantisme, zoals blijkt uit het convent van Wezel (1568) en de synode van Emden (1571).

Convent van Wezel (1568)

Het convent van Wezel is een samenkomst 'van kerkelijke en politieke personen met name vanuit de vluchtelingengemeenten', aldus kerkhistorici Nissen en Selderhuis.⁴⁷

⁴¹ Israel, J.I., *The Dutch Republic*, 135-136.

⁴² Koopmans, J.W., *De Staten van Holland en de Opstand*, 313.

⁴³ Israel, J.I., *The Dutch Republic*, 141-144.

⁴⁴ Israel, J.I., *The Dutch Republic*, 163.

⁴⁵ Deursen, A.Th. van., *De last van veel geluk*, 67.

⁴⁶ Israel, J.I., *The Dutch Republic*, 166-168.

⁴⁷ Nissen, P. & Selderhuis, H.J., in: H.J. Selderhuis (ed.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 312.

Hoewel de tijdsomstandigheden benauwd zijn, merkt kerkhistoricus Hooijer op dat de protestanten veel goeds ondervinden van de regering en burgerij te Wezel.⁴⁸

In Wezel worden kaders geschetst waaraan een gereformeerde kerk zou moeten voldoen. Kerkelijke ordening is ‘van noode om een eenparige voet te beramen, ende ’t onderhouden in Leere, Ceremonien, ende Discipline.’ Het convent spreekt niet expliciet over (de viering van) christelijke feestdagen. In het geheel markeert Hooijer dat de artikelen van Wezel ‘buitengewone matigheid’ ademen. Enerzijds zet de kerk in op haar zelfstandigheid en wil men de kerk grondvesten op Gods Woord en de apostolische leer, anderzijds wil het convent wegblijven van gewetensdwang, ongegronde bindende voorschriften of onnodige oorzaken voor twist.⁴⁹ Wezel wijst de overheid niet af, maar betreft haar tot op zekere hoogte in de nodige zaken. Wel spreekt men in dit verband over ‘Godvrugtige Overheden’ (art. II.3).⁵⁰ Deze kerkelijke visie op de overheid volgt vanuit het belijden wat Wezel vastlegt. Het convent vereist instemming met de gereformeerde belijdenissen, te weten de Heidelbergse Catechismus en de Nederlandse Geloofsbelijdenis.⁵¹ Daardoor is ook de theocratische visie vanuit artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis verbonden.

Synode van Emden (1571)

Wezel 1568 sorteert voor op een officiële kerkelijke vergadering. Deze vindt plaats in 1571 te Emden. De vluchtelingengemeente in deze Oost-Friese stad is betekenisvol en kan de ‘moederkerk’ van de gereformeerde kerk in de Nederlanden worden genoemd.⁵²

In 1543 werkte Johannes a Lasco (1499-1560) in Emden reeds aan een kerkelijke organisatie in reformatorische zin: presbyteriaal-synodaal van aard met een centrale rol voor de plaatselijke gemeente.⁵³ De synode van Emden volgt deze lijn en legt in haar acta de kerkstructuur en kerkelijke vergaderingen vast.⁵⁴ De synodeacta zwijgen over de christelijke feestdagen. In haar relatie tot de overheid spreekt Emden 1571 in tegenstelling tot Wezel 1568 niet van ‘Godvrugtige Overheden’. Wel legt de Emdense synode een

⁴⁸ Hooijer, C., *Oude Kerkordeningen*, 27.

⁴⁹ Hooijer, C., *Oude Kerkordeningen*, 29, 34.

⁵⁰ Hooijer, C., *Oude Kerkordeningen*, 36.

⁵¹ Nissen, P. & Selderhuis, H.J., in: H.J. Selderhuis (ed.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 313.

⁵² Nissen, P. & Selderhuis, H.J., in: H.J. Selderhuis (ed.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 280.

⁵³ Veldman, H., *Wie is wie in de Reformatie*, 236-240.

⁵⁴ Rutgers, F.L., *Acta van de Nederlandsche synoden*, 58-59.

zelfstandige kerkelijke tucht vast zonder overheidsinmenging, hoewel zij overheidsgezag in huwelijkszaken accepteert.⁵⁵ De visie op de overheid ligt voor de synode in hetzelfde spoor als Wezel 1568 en is gegrond in haar gereformeerde belijdenis. Emden 1571 verwacht dat broeders de ‘belijdinghe des Gheloofs der Nederlandtsche Kercken’ onderschrijven.⁵⁶ In dit verband concludeert H. Noordzij dat in Emden een geordend en zelfstandig kerkverband ontstaat, die zich uitsluitend gebonden weet aan Gods Woord.⁵⁷

Waardering

Vanuit Wezel 1568 blijkt de inzet op de zelfstandigheid van de kerk in leer, kerkorde en tucht. De kerk dient alleen haar Heere te volgen en ziet de overheid als gezagsdrager in dienst van God. Deze visie stemt overeen met Bijbelse gegevens zoals Spreuken 8:15-16, maar ook met de uitspraak van de apostel Paulus uit Romeinen 13:1: *‘Alle ziel zij de machten, over haar gesteld, onderworpen; want er is geen macht dan van God, en de machten, die er zijn, die zijn van God geordineerd.’* In lijn met artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis spreekt de kerk uit dat de overheid de kerk dient te beschermen en door vrije Woordverkondiging Christus’ Koninkrijk te bevorderen. De verwijzing naar ‘Godvrugtige Overheden’ lijkt in dit verband een bewuste en wezenlijke keuze, zeker in relatie tot de Spaanse overheid en het bewind van Alva.

De synode van Emden formaliseert de uitgezette lijn van Wezel. De kerk bindt zich aan Gods Woord, onderschrijft de gereformeerde belijdenis en zet in op zelfstandigheid van de kerk. Hiermee kiest de synode niet voor de tolerante lijn van Oranje, met zijn hoop op de vereniging van luthersen en calvinisten. De synodebeslissingen vallen ‘anders uit dan hij [Oranje, AJCvG] zou hebben gewenst.’⁵⁸ ‘De kerk, zoals vormgegeven in deze kerkorde, is onafhankelijk van de overheid’, aldus theoloog Van Harten-Tip.⁵⁹

Hoewel de synode niet spreekt over de christelijke feestdagen, is haar visie op kerk en overheid van belang. De kerk zet in op gereformeerd, onafhankelijk en zelfstandig functioneren, zonder overheidsinmenging, tolerantie-motieven of confessionele samenwerking. Want eenheid mag de waarheid niet aantasten.

⁵⁵ Rutgers, F.L., *Acta van de Nederlandsche synoden*, 100.

⁵⁶ Rutgers, F.L., *Acta van de Nederlandsche synoden*, 56.

⁵⁷ Noordzij, H., *Handboek van de Reformatie*, 63.

⁵⁸ Deursen, A.Th., *De last van veel geluk*, 71.

⁵⁹ Harten-Tip, A. van., in: H.J. Selderhuis (ed.), *Handboek gereformeerd kerkrecht*, 140.

Hoofdstuk 3 – Provinciale synode Dordrecht (1574)

Historische achtergrond

Met de cruciale inname van Den Briel op 1 april 1572 wakkeren de Watergeuzen de Nederlandse opstand aan en krijgt de strijd tegen de Spanjaarden nieuw leven. Het verloop van de oorlog is uitgebreid beschreven in de eerdergenoemde literatuur van Israel en Van Deursen. Voor dit onderzoek is van belang dat vanaf 1573 de zuidelijke en noordelijke Nederlanden op politiek en godsdienstig vlak uit elkaar drijven. In Holland, Zeeland en Friesland is het klimaat ten gunste van de protestanten gewijzigd.⁶⁰ De Staten van Holland hebben in hun eerste vergadering (1572) ‘de vrijheid van religie’ toegestaan.⁶¹ Kort daarna wordt in Edam de eerste synode op Nederlands grondgebied gehouden en in 1573 komt men bijeen te Alkmaar. Beide synoden bevestigen de lijn van Emden 1571 aangaande de belijdenis.⁶² De Statenvergadering van Holland neemt tussen december 1572 en oktober 1573 in Leiden⁶³ het standpunt in ‘dat men de uitoefening der Roomsche religie zou schorsen en verbieden.’⁶⁴ Vanwege steun van bestuur en rechtspraak krijgt ‘de opstand een protestants, calvinistisch karakter’, aldus Van Deursen.⁶⁵ Nu het klimaat ten gunste van de protestanten is gewijzigd, blijkt ook dat kerkelijk overleg tussen verschillende gemeenten nodig is.⁶⁶ De ‘vrije gemeenten’ uit Holland en Zeeland, tot voor kort kerken ‘onder het kruis’, komen in 1574 bijeen te Dordrecht. Hoewel de synodebesluiten niet verder gaan dan twee provincies, ‘mocht zij eene generale heeten’ als vertegenwoordiging van de gereformeerde kerk in de Nederlanden, aldus Hooijer.⁶⁷

Positiebepaling synode

De provinciale synode te Dordrecht gaat in de lijn van de kerkorde en belijdenis van Emden 1571. Wel scherpt de synode het gebruik van de Heidelbergse Catechismus aan

⁶⁰ Israel, J.I., *The Dutch Republic*, 179-180.

⁶¹ Hooijer, C., *Oude Kerkordeningen der Nederlandse Hervormde Gemeenten*, 87.

⁶² Deursen, A.Th., *De last van veel geluk*, 90.

⁶³ De precieze datum is onbekend omdat de notulen verloren zijn gegaan. Hooijer plaatst de vergadering ‘gedurende het beleg van Haarlem en Alkmaar’, dat wil zeggen tussen 3 december 1572 en 8 oktober 1573. Zie volgende noot voor de bronvermelding.

⁶⁴ Hooijer, C., *Oude Kerkordeningen der Nederlandse Hervormde Gemeenten*, 87.

⁶⁵ Deursen, A.Th. van., *De last van veel geluk*, 78-79.

⁶⁶ Deursen, A.Th., *De last van veel geluk*, 90.

⁶⁷ Hooijer, C., *Oude Kerkordeningen*, 89.

en specificeert wie de belijdenis moet onderschrijven.⁶⁸ In de kerkorde van Dordrecht 1574 wordt de kerkelijke zelfstandigheid benadrukt. Dit blijkt uit haar ‘recht der verkiezinge’ van ambtsdragers (art. 27) en dat afgevaardigden naar synoden mogen komen vanuit de kerk ‘ende niet van de Overheid’ (art. 90).⁶⁹ Hooijer typeert de visie op de relatie tussen kerk en overheid als volgt: ‘Ten aanzien van den staat gedraagt deze synode zich buitengemeen zelfstandig.’ Zij wil ‘niet ingrijpen in hetgeen der burgerlijke regering toekomt’ en bepaalt dat op kerkelijke vergaderingen niets behandeld zal worden, ‘dan wat kerkelijk is.’⁷⁰ Noordzij typeert het als een ‘bijzonder merkwaardige relatie’, want vanuit die kerkelijke zelfstandigheid roept deze synode ook de overheid te hulp in algemene zaken.⁷¹

Christelijke feestdagen

In 1574 wordt voor de synode al gesproken over de christelijke feestdagen. Classisacta van 20 april 1574 van classis Dordrecht spreken over: ‘Of men oock op eenige heylige dagen of ledige dagen, hoese genaemt worden, predicken sal. Antw.: Neen, uytgenomen Paesschen, Pincxteren ende Christdag.’⁷² Twee maanden later, 18 juni 1574, legt de provinciale synode van Dordrecht in artikel 53 het volgende vast:

*Aengaende de feestdaghen neffens den Sondach, Is besloten datmen met den Sondach alleen te vreden sijn sal. Doch salmen de ghewoonlicke materie vander gheboorte Christi Sondaechs voor den Christdach inder Kercke handelen, ende het volck vande afdoeninghe deses feestdachs vermanen, ende oock vander selue materie op den Christdach predicken, soo hij valt op een predick dach. Men sal oock op Paesch ende Pinxter dach vander Verrijsenisse Christi ende seijndinghe des H. Gheestes leeren mueghen, t’ welck inde vrijheijt der Dienaren staen sal.*⁷³

⁶⁸ Hooijer, C., *Oude Kerkordeningen*, 90-91.

⁶⁹ Hooijer, C., *Oude Kerkordeningen*, 102, 109.

⁷⁰ Hooijer, C., *Oude Kerkordeningen*, 95.

⁷¹ Noordzij, H., *Handboek van de Reformatie*, 101.

⁷² --, *Classicale Acta 1573-1620. I: Classis Dordrecht*, 14.

⁷³ Rutgers, F.L., *Acta van de Nederlandsche synoden*, 142.

De synode markeert dat men met de zondag alleen tevreden zal zijn. Daarom moet de kerk het volk vermanen om de Kerstdag niet te onderhouden. Wel zal de kerk gewoonlijk op zondag over de heilsfeiten preken, want de preekstof mag gaan over Christus' geboorte, Zijn opstanding en de uitstorting van de Heilige Geest. De synode wil predikanten echter niet aan vaste preekstof binden, want zij noemt nadrukkelijk de 'vrijheijt der Dienaren'.

Deze Dordtse synode wijst bij de christelijke feestdagen de zondag aan als dag waarop de Bijbelse heilsfeiten een plaats hebben. Kerst valt niet standaard op zondag, dit maakt dat de synode expliciet de zondag voor dit heilsfeit aanwijst als dag waarop gepreekt wordt. Bij Pasen en Pinksteren is deze vermelding niet nodig, want sinds het Concilie van Nicea in 325 wordt Pasen altijd gevierd op zondag na de eerste volle maan in de lente en wordt zeven weken later de Pinksterzondag gehouden.⁷⁴ Zodoende stelt de synode in artikel 53 dat een doordeweekse feestdag niet moet worden onderhouden en onderstreept hierin het belang van de zondagse rustdag.

In de woorden 'met den Sondach alleen te vreden' kan tweeledige nadruk liggen. Als eerste markeert het de zondag als speciale dag, de rustdag. Ten tweede benadrukt het woord 'alleen' dat zes andere weekdays niet nodig zijn om een feestdag te houden. Klinkt hier, op de achtergrond over de noodzaak van tevredenheid, de theologische visie mee over de rustdag uit Exodus 20:8-11 en 31:17, waar het gaat over 'zes dagen zult gij arbeiden' en het neerleggen van de arbeid op de zevende dag omdat ook de HEERE 'Zich verkwikt heeft'? In dat geval maakt de synode expliciet onderscheid tussen de zondag als vierdag en de rest als werkdag.

Theoloog De Gier geeft nog een andere motivatie bij dit 53^e artikel en legt de vinger bij de reactie vanuit de Reformatie tegen 'de verroomsing van de kerk' met 'al de kerkelijke feestdagen'.⁷⁵ In deze lijn merkt Hooijer op dat de eerste hervormers tegen het vieren van deze feesten waren vanwege 'de bijgeloovigheden der Roomsche kerk'.⁷⁶ De feestdagen zijn in deze periode ingebed in een jaarlijks weerkerende cyclus met volksgebruiken rond profane en godsdienstige feesten, waarbij sprake is van uitbundige volksfeesten gemengd

⁷⁴ Bieritz, K.H., *Het Kerkelijk jaar*, 144. En: Cleene, M., *Heidens!*, 162.

⁷⁵ Gier, K. de., *De Dordtse Kerkorde: Een praktische verklaring*, 327.

⁷⁶ Hooijer, C., *Oude Kerkordeningen*, 93.

met bijgeloof, zie hiervoor de literatuur van Bieritz, De Cleene en Weyns.⁷⁷ De inzet van Dordrecht 1574 om de bedoelde feestdagen af te schaffen krijgt achteraf echter ‘weinig bijval’ en geeft ‘grootte moeilijkheid’.⁷⁸

Waardering

De vrije gemeenten op de synode van Dordrecht 1574 bewegen zich in lijn met Emden 1571. De synode bevestigt opnieuw de gereformeerde belijdenis. Zij zet hiermee in op de zelfstandigheid van de kerk en wijst bemoeienis van de overheid af in puur kerkelijke zaken. Zoals weergegeven in hoofdstuk 2 is deze visie op de relatie tussen kerk en overheid vastgelegd in de belijdenis en gegrond op Gods Woord. De kerk laat zich niet binden door de overheid, maar wil binnenkerkelijk evenmin onnodige bindende verplichting opleggen. Dit blijkt uit de nadruk van de synode dat predikanten vrijheid hebben om zelf te kiezen voor preekstof op de zondagse feestdagen en hen niet wil binden aan dergelijke kerkelijke afspraken. Want in de kerk regeert Christus en ‘Hij regeert niet met aardse machtsmiddelen, maar door Zijn Woord en Geest’, aldus theoloog R. van Kooten. Daarom laat de kerk laat zich alleen binden door haar Koning en Zijn Woord.⁷⁹

Hoewel deze synode als ‘eene generale’ synode kan worden gezien, heeft men, volgens Van Harten-Tip, geen nieuwe kerkorde kunnen opstellen. De kerken geven ‘een praktische uitwerking en aanvulling van de kerkorde van Emden’, maar het blijft wachten op een ‘generale synode, die verdere en mogelijk ingrijpender besluiten zal kunnen nemen.’⁸⁰

Ten aanzien van de christelijke feestdagen blijkt dat men de zondag hoogacht, maar niet wil weten van een opgelegde onderhouding op doordeweekse dagen. De

⁷⁷ Cleene, M., *Heidens!*, 97. De uitwerking van de cyclus valt buiten dit onderzoek, maar de aanduiding dient als onderstreping van de reactie tegen de viering van vele (kerkelijke) feestdagen. Bieritz werkt in *Het Kerkelijk jaar* deze feesttijden en -dagen uit en bespreekt diverse religieuze tradities, de zondag, de paaskring, kerstkring en de heiligenfeesten. De Cleene bespreekt in *Heidens!* de volksgebruiken en sporen van voorchristelijke tradities in de jaarkrans, de jaarlijkse dagen en een veelvoud van kerkelijke feestdagen. Hij schrijft op pagina 33: ‘*Heel wat Keltisch en Germaans geloof overleefde dus via het volksgeloof én de officiële godsdienst*’, waaruit de verbondenheid met het volk en de rooms-katholieke traditie naar voren komt. Weyns plaatst op pagina 477 in *XVI De zinderende 16e eeuw* het volksgeloof in een geheel van hekserij en vervolgingen tegen heksen. Aan het eind van de zestiende eeuw begint een tweede golf van heksenvervolgingen, wat lange tijd voor terugkerende panische angst onder het volk zorgt. Het volksgeloof blijft lange tijd bestaan en pas rond de achttiende eeuw ziet de kerk en het wereldlijke bestuur de magie niet meer als gevaar voor de maatschappelijke orde.

⁷⁸ Hooijer, C., *Oude Kerkordeningen*, 93.

⁷⁹ Kooten, R. van., *Aan Zijn voeten*, 267.

⁸⁰ Harten-Tip, A. van., in: H.J. Selderhuis (ed.), *Handboek gereformeerd kerkrecht*, 146.

synode verzet zich tegen deze dagen en pleit voor afschaffing. In bredere cultuur-historische en kerkhistorische context weegt aversie tegen de rooms-katholieke traditie mee. Mogelijk speelt een Bijbelse motivatie vanuit het vierde gebod mee, hoewel deze vraag vanuit de onderzochte gegevens nog geen antwoord krijgt.

Vanuit de oproepen en besluiten van de synode op diverse onderwerpen blijkt dat kerk en staat naast elkaar worden geplaatst, waarbij elke entiteit haar eigen macht en gezag heeft op het eigen terrein. Daarbij is de conclusie gerechtvaardigd dat de kerk zich alleen wil binden aan haar Heere, Gods Woord en de gereformeerde belijdenis en weg wil blijven van onnodige binding aan de overheid en beperking van persoonlijke vrijheid.

Hoofdstuk 4 – Nationale synode Dordrecht (1578)

Historische achtergrond

In 1575 worden in Breda tevergeefs vredesbesprekingen met Spanje gevoerd. Israel wijst twee essentiële punten aan waardoor vrede uitblijft: godsdienst en regeringsvorm. De uitblijvende vrede leidt tot financiële malaise bij de Spanjaarden, waarna mitterij negatieve propaganda over de Spaanse wreedheid veroorzaakt. Door deze ontwikkelingen krijgen katholiek Brabant en protestants Holland en Zeeland dezelfde vijand en sluiten ze met elkaar de Pacificatie van Gent (1576). De Staten spreken af elkaar te steunen tegen Spanje, vormen een regering onder één Staten-Generaal en bereiken een voorlopig godsdienstcompromis. In Holland en Zeeland wordt publieke uitoefening van het protestantisme toegestaan, de andere landsdelen blijven officieel katholiek.⁸¹ Volgens Hooijer brengt dit echter geen rust, want ‘godsdienstverschil en godsdiensthaat bliezen wederom zoveel vuur van vijandschap aan.’⁸² Bovendien stelde de kerkelijke wetten van de Staten van Holland en Zeeland (1576) de overheid boven de kerk. Deze (politieke) kerkorde toont de geest van de toenmalige overheid, aldus Noordzij.⁸³

De zoektocht naar een definitieve overeenstemming in de godsdienstkwestie vindt plaats ten tijde van een ingewikkelde politieke kaart. Van Deursen somt machtsstructuren op: de Staten-Generaal in Brussel, twee zelfstandige gewesten, Waalse edelen die met de Spaanse koning willen verzoenen, Vlaamse en Brabantse calvinisten die een exclusief gereformeerde kerk voorstaan, Oranje als voorstander van tolerantie en religievrede en een landvoogd die over de Nederlandse gewesten moest regeren.⁸⁴ Deze precaire politieke en religieuze situatie maakt dat een nationale synode gevoelig zou kunnen liggen. Onder invloed van Oranje, die vanaf 1577 de krachten van de zuidelijke en noordelijke Nederlanden probeert te bundelen, krijgt de synode toch steun van de Staten van Holland.⁸⁵ De Prins zoekt naar religievrede voor de Nederlanden en de Staten willen invloed uitoefenen in de kerk.⁸⁶ In dit complexe krachtenveld is het voor de kerk een

⁸¹ Israel, J.I., *The Dutch Republic*, 184-186.

⁸² Hooijer, C., *Oude Kerkordeningen*, 132.

⁸³ Noordzij, H., *Handboek van de Reformatie*, 104. De bedoelde kerkorde van 1576 wordt pas in 1617 ontdekt en was bij de synode van Dordrecht van 1578 mogelijk nog niet bekend. In dit licht spreekt Noordzij over ‘de geest van de toenmalige overheid’.

⁸⁴ Deursen, A.Th. van., *De last van veel geluk*, 100.

⁸⁵ Bremmer, R.H., *Reformatie en Rebelle*, 121-122. En: Israel, J.I., *De Republiek*, 209.

⁸⁶ Bremmer, R.H., *Reformatie en Rebelle*, 128.

urgente zaak om de kerkelijke eenheid te bewaren in de leer en de kerkorde. Het is daarom de vraag of de synode een nieuwe kerkorde zal ontwerpen of die van Emden 1571 gaat herijken.⁸⁷ Kortom, de kerk gaat de strijd in en komt in juni 1578 te Dordrecht bijeen in een nationale synode.⁸⁸

Positiebepaling synode

Tijdens de synodeperiode speelt de kwestie van de religievrede een actieve rol. De details worden hier achterwege gelaten, want de ontwikkelingen zijn in *De Nationale Synode van Dordrecht* (D. Nauta, et al.) en *Reformatie en Rebelle* (R.H. Bremmer) grondig beschreven. Voor de scope van dit onderzoek is de conclusie van theoloog Bremmer van belang over de invloed van Oranje op de synode. Bremmer stelt dat Oranje zijn hofprediker Villiers als afgezant naar de synode stuurt en via hem de zaak van de religievrede met de synode bespreekt.⁸⁹ Oranje zoekt op deze manier een plaats voor zowel de protestantse als katholieke religie, terwijl de Spaanse koning vasthoudt aan zijn eis dat de katholieke godsdienst als enige toegestaan wordt.⁹⁰ De gereformeerden wensen, naast Holland en Zeeland, nu ook voor hun broeders in het zuiden en oosten religievrijheid. In hun gezamenlijk verzet tegen de Spaanse koning steunen ze Oranje en neemt de synode het besluit tot het verzoek om religievrede.⁹¹ Historicus P.J.H. Ubachs concludeert dat dit besluit gemotiveerd is vanuit krachtenbundeling tegen Spanje en het voorkomen van een burgeroorlog. Het voorstel tot religievrede is voorlopig en geldt ‘totdat de oude eenheid in geloof en politiek hersteld’ is. Ubachs stelt dat het anachronistisch is om de voorgestelde religievrede te zien als uiting van tolerantie.⁹² Bremmer schrijft dat op 12 juli de zaak schipbreuk lijdt in de Staten-Generaal.⁹³ Ubachs vult aan dat de vrede nergens een succes is, omdat de grondslag ontbrak: ‘elks eigenheid erkennen, ook in geloofszaken’.⁹⁴

⁸⁷ Harten-Tip, A. van., in: H.J. Selderhuis (ed.), *Handboek gereformeerd kerkrecht*, 146.

⁸⁸ Noordzij, H., *Handboek van de Reformatie*, 104.

⁸⁹ Bremmer R.H., *Reformatie en Rebelle*, 128. En: Bremmer, R.H., in: D. Nauta (et al), *De Nationale Synode van Dordrecht 1578*, 96-97.

⁹⁰ Bremmer, R.H., in: J.P. van Dooren (red.), *De Nationale Synode te Middelburg in 1581*, 12.

⁹¹ Bremmer R.H., *Reformatie en Rebelle*, 133. En: Bremmer, R.H., in: D. Nauta (et al), *De Nationale Synode van Dordrecht 1578*, 96-97.

⁹² Ubachs, P.J.H., “De Nederlandse Religievrede van 1578”, 51. [20 mei 2024]

⁹³ Bremmer, R.H., *Reformatie en Rebelle*, 132.

⁹⁴ Ubachs, P.J.H., “De Nederlandse Religievrede van 1578”, 56. [20 mei 2024]

De positiebepaling van de synode voor de religievrede van Oranje, laat onverlet dat Dordrecht 1578 zaken vastlegt over de relatie tussen kerk en overheid. Zo onderstreept de synode haar gereformeerde belijdenis. Evenzo wordt de lijn van Dordrecht 1574 aangehouden over benoeming van ambtsdragers door de kerkenraad. Hierbij mag een 'ghereformeerde' overheid bezwaren indienen, maar de kerk geeft het eindoordeel.⁹⁵ De synode geeft aan dat de overheid 'gheensins' het recht heeft om predikanten af te zetten. Wel mag een 'Christelicker' overheid haar inbreng geven vanuit hun algemene zorg voor een Godzalig en eerbaar leven.⁹⁶ Tevens vraagt de synode aan de overheid om de kerkorde te bekrachtigen,⁹⁷ hoewel de synode daarmee niet uitspreekt dat de besluiten pas geldig zijn na overheidserkenning. De Staten van Holland en Zeeland hebben na de synode de kerkorde van 1578 niet bekrachtigd, wel is de orde door een deel van de gereformeerde kerken in de Nederlanden aangenomen. Samenvattend stelt Van Harten-Tip dat bij Dordrecht 1578 'de afspraken van Emden 1571' de basis blijven en de nuttige bepalingen van 1574 worden overgenomen. De kerk herijkt de gereformeerde lijn van de vorige twee synoden ook 'in de nieuwe Nederlandse kerkelijke situatie.'⁹⁸

Christelijke feestdagen

Na Dordrecht 1574 zijn in 1578 de christelijke feestdagen opnieuw onderwerp van gesprek. In artikel 75 spreekt de synode het volgende uit:

Het ware wel te wensschen dat de vryheyt van ses daghen te aerbeyden van God toeghelaten in der Kercke ghehouden ende de Sondagh alleen ghevyert mocht worden. Nochtans dewyle somighe andere feestdagen door autoriteyt der Ouerheyt onderhouden werden, te weten den Christdagh metten navolghenden dagh, item den tweeden Paeschdagh ende tweede Pynxterdagh ende in somighe plaetsen den iaersdagh ende

⁹⁵ Rutgers, F.L., *Acta van de Nederlandsche synoden*, 235.

⁹⁶ Rutgers, F.L., *Acta van de Nederlandsche synoden*, 264.

⁹⁷ Rutgers, F.L., *Acta van de Nederlandsche synoden*, 263-264. Rutgers legt op pagina 225 en 226 uit dat artikel 4 en particuliere vraag 2 van de acta Dordrecht 1578 in Hooijers' *Oude Kerkordeningen* onjuistheden bevatten. Bij Hooijer lijkt de particuliere vraag 2 meer gewicht te hangen aan de overheidserkenning. Rutgers stelt beargumenteerd vast dat deze weergave 'volstrekt niet hetzelfde is' en daarmee incorrect. Vanwege deze motivatie is in dit onderzoek gekozen voor de actaversie van Rutgers.

⁹⁸ Harten-Tip, A. van., in: H.J. Selderhuis (ed.), *Handboek gereformeerd kerkrecht*, 149.

*hemelvaerts dagh, soo sullen de Dienaers neersticheyt doen datse met predicatien in den welcken sy in sonderheyt van de gheboorte ende verrysenisse Christi seyndinghe des H. Geestes ende derghelycke artykelen des gheloofs, de ghemeynte leeren sullen den onnutten ende schadelicken ledichganck in een heylighe ende profytelicke oeffeninghe veranderen. Het selfde sullen de Kerckendienaren in dien Steden doen daer meer Feestdaghen door de autoriteyt der Ouericheyt onderhouden worden. Hierentusschen sullen alle Kercken aerbeyden, dat het ghewoonlick ghebruyck aller feestdaghen behaluen den Christdach (dewyle Paesschen ende Pyncxsteren op den Sondagh koemen) soo vele moghelick is, ende op het aldervoeghelickste affghedaen werden.*⁹⁹

De synode spreekt in artikel 75 de wens uit dat de kerk de van God gegeven vrijheid om op zes weekdagen te werken zal onderhouden en daarom alleen de zondag zal vieren. Dit is in lijn met Dordrecht 1574, maar nadrukkelijk wordt deze lijn uitgebouwd. De eerder opgeworpen vraag of op de achtergrond Gods vierde gebod (Exodus 20:8-11) en Zijn rusten op de zevende dag (Exodus 31:17) meespeelt, krijgt door de formulering van Dordrecht 1578 grond onder de voeten als theologisch motief. In de woorden ‘van God toeghelaten’ onderstreept de synode dat de kerk zich in deze kwestie niet wil laten binden aan de aardse overheid, want hun hemelse Koning heeft de zes weekdagen als beschikbare werkdagen gegeven. Zo markeert deze nationale synode opnieuw de zondag als de door Gods aangewezen rust- en feestdag en de weekdagen beschikbare werkdagen zijn en dus geen opgelegde vrije dagen kunnen zijn.

In artikel 75 wordt ook een verandering ten opzichte van Dordrecht 1574 zichtbaar. In 1578 bepaalt de synode dat de kerk zich moet voegen naar de autoriteit van de overheid als meer dagen worden onderhouden. Hierbij wordt expliciet de ‘navolghenden dagh’ vermeld, waarmee voor het eerst een Nederlandse gereformeerde synode spreekt over tweede feestdagen. Zo betreft Dordrecht 1578, in tegenstelling tot Dordrecht 1574, het artikel niet meer alleen op de zondag, maar ook op doordeweekse feestdagen. Hoe is

⁹⁹ Rutgers, F.L., *Acta van de Nederlandse synoden*, 252-253.

deze verwijzing in artikel 75 terecht gekomen? In de onderzochte literatuur komt nog geen definitief antwoord naar voren. In het kader van het verzoek voor en ontwerp tot religievrede, spreekt Bremmer over ‘een aantal bepalingen aangaande feest- en vastendagen die de onderlinge verdraagzaamheid moesten bevorderen.’¹⁰⁰ Heeft de synode deze tweede feestdagen voorlopig toegelaten om Oranje ‘van stad tot stad’ te steunen in zijn streven naar religievrede? De synodeformulering ‘in dien Steden (...) daer meer Feestdaghen door de autoriteyt der Ouericheyt onderhouden worden’, geeft aanleiding om in deze richting te denken. In de actuele politieke omstandigheden kan de synode voor deze voorlopigheid kiezen en tegelijk vrijmoedig haar inzet helder houden om ‘soo vele moghelick’ deze doordeweekse feestdagen, behalve de eerste Kerstdag, af te schaffen.

Wat betreft de preekopdracht voor de feestdagen gaat Dordrecht 1578 in de voetsporen van Dordrecht 1574, maar geeft zij een aantal motieven waarom predikanten dan moeten gaan preken. De kerk kan door preken de negatieve daginvulling, verwoord als ‘den onnutten ende schadelicken ledichganck’, ten positieve veranderen ‘in een heylighe ende profytelicke oeffeninghe’. De Gier geeft over de tweede feestdagen, Nieuwjaarsdag en Hemelvaartsdag aan, dat het volk zonder deze kerkdiensten de vrije feestdagen doorbrengt ‘in lediggang en losbandigheid’. Tegelijk wil het volk ‘de feestdagen in de week’ niet zomaar laten verdwijnen.¹⁰¹ Binnen deze context stelt Van Deursen dat de inzet van de kerk is gericht op afschaffing van de feestdagen, maar dat bij handhaving de dagen gevierd moeten worden met een extra kerkgang. Zoals in de bespreking van Dordrecht 1574 ook duidelijk werd, plaatst Van Deursen de kerkelijke visie om tot afschaffing te komen in de bredere context van de erfenis ‘aan heel en half kerkelijke feestdagen’ vanuit de katholieke kerk.¹⁰² Het veelvoud van feestdagen en de bijbehorende tradities kunnen de achtergrond inkleuren van de synodewoorden over de ‘onnutten ende schadelicken ledichganck’. Hoewel de synode zich niet uitspreekt over een veelvoud van kerkelijke dagen uit de katholieke traditie, maar artikel 75 alleen betreft op de christelijke feestdagen rondom de Bijbelse heilsfeiten.

¹⁰⁰ Bremmer, R.H., *Reformatie en Rebellie*, 132.

¹⁰¹ Gier, K. de., *De Dordtse Kerkorde: Een praktische verklaring*, 328.

¹⁰² Deursen, A.Th., *Mensen van klein vermogen*, 130-131.

Waardering

Ten opzichte van Dordrecht 1574 bevindt de synode van 1578 zich in een politiek en kerkelijk spanningsveld. De invloeden zijn zichtbaar. Enerzijds steunt de synode aspecten van de politiek van Oranje, anderzijds legt ze duidelijk de terreinafbakening tussen kerk en staat vast. Kerkhistoricus W. van 't Spijker schrijft dat Dordrecht 1578, met een beroep op Gods Woord en het geestelijk karakter van de kerkregering, blijft aandringen op een zelfstandige kerkregering en bij deze keuze blijft.¹⁰³ Hiermee is de presbyteriaal-synodale inzet van Emden 1571 door Dordrecht 1578 bekrachtigd.

Kerkhistoricus H. Veldman stelt dat Dordrecht 1578 kiest 'voor de religiepolitiek van de Prins.'¹⁰⁴ Die uitspraak kan verkeerd worden begrepen, alsof de synode zich volledig en in alles schaart achter Oranje. Dat is niet de situatie. Omdat in Holland en Zeeland de protestanten vrijheid van eredienst hebben, wenst de synode deze vrijheid ook voor de gereformeerden in de overige gewesten. Vanwege de gezamenlijke Spaanse vijand en de noodzaak om een burgeroorlog af te wenden, steunt de synode Oranjes politiek. Meer volledig en nauwkeurig is de conclusie van Bremmer dat de synode 'met die Staten front maken tegen de gemeenschappelijke vijand' en evenzeer zich 'met alle kracht inzette voor de onafhankelijkheid van de kerk tegenover de overheden.'¹⁰⁵

Theoloog P.L. Storm schrijft dat Dordrecht 1578 'een duidelijke omslag' maakt en dat de kerk zich neerlegt bij de overheidsbesluiten over de christelijke feestdagen, ook als het gaat om tweede feestdagen.¹⁰⁶ Vanuit de onderzochte gegevens blijkt geen bewijsgrond voor deze conclusie. Voor het tegendeel pleiten ten minste drie argumenten. Als eerste is de synodelijn niet in overeenstemming met de geest van de kerkelijke wetten uit 1576, wat blijkt uit het feit dat de Staten van Holland en Zeeland de besluiten van Dordrecht 1578 niet bekrachtigen. Ten tweede houdt de kerk vast aan haar gereformeerde belijdenis en zelfstandigheid ten opzichte van de overheid, ze geeft geen formele zeggingskracht aan overheidserkenning en pakt de overheidsvisie van Wezel 1568 op in de termen 'Christelicker' of 'ghereformeerde' overheid. Ten derde beweegt de kerk wel mee met de overheid aangaande de christelijke feestdagen, maar legt zich er niet

¹⁰³ Spijker, W. van 't., in: D. Nauta & J.P. van Dooren (red.), *De Nationale Synode van Dordrecht 1578*, 133.

¹⁰⁴ Veldman, H., *Wie is wie in de Reformatie*, 276.

¹⁰⁵ Bremmer, R.H., in: D. Nauta & J.P. van Dooren (red.), *De Nationale Synode van Dordrecht 1578*, 101.

¹⁰⁶ Storm, P.L., in: H.J. Selderhuis (ed.), *Handboek gereformeerd kerkrecht*, 372.

onverkort bij neer. De kerkelijke inzet blijft gericht op afschaffing, met uitzondering van eerste Kerstdag. Zolang de feestdagen worden onderhouden streeft de kerk naar een ‘profytelicke’ invulling. In dit verband zou onderzoek naar de herkomst van en motivatie voor de woorden ‘navolghenden dagh’ meer helderheid kunnen geven.

In vergelijking tussen Dordrecht 1574 en Dordrecht 1578 krijgt een theologisch motief grond onder de voeten. In overeenstemming met Gods vierde gebod en Zijn rusten op de zevende dag, ziet de kerk de zondag als feestdag en ‘kerkdag’ en de weekdays als werkdag en daarom niet als opgelegde vrije dagen. Zoals bij de waardering van Dordrecht 1574 verwoord, geldt ook hier dat de kerk zich alleen laat binden aan voorschriften van haar Koning uit Zijn Woord. Zo krijgt ook het geestelijk karakter van de kerkregering inhoud.

De preekopdracht van Dordrecht 1574 wordt door Dordrecht 1578 opnieuw onderstreept, maar krijgt hier inhoudelijke motivatie. De synode geeft weliswaar geen Bijbels-theologische duiding, maar door de combinatie van de preekopdracht en de woordkeuze kan wel een inkleuring worden gegeven. Met een veelvoud van Bijbelse gegevens is onderbouwing van de synodewoorden mogelijk, maar in deze waardering wordt ter adstructie volstaan met beknopte duiding. De negatieve motivatie van de synode wijst naar de zonde als een vrije feestdag onnuttig en leeg wordt ingevuld, terwijl Kolossenzen 3:5 gelovigen de opdracht geeft: *‘Doodt dan uw leden, die op de aarde zijn...’* In het vervolg geeft de synode een positieve motivatie om te preken op de vrije feestdagen. Predikanten moeten ‘de ghemeynte leeren’, zoals de Schrift nuttig tot lering en onderwijzing is (naar 2 Timotheüs 3:16). Daarom geeft de synode voor een vrije feestdag in Bijbelse lijn de opdracht: *‘Predik het Woord’* (2 Timotheüs 4:2a). Zo wordt het volk geleerd om de christelijke feestdagen te veranderen in heilige en profijtelijke vieringen.

Verder blijkt uit diverse literatuurstukken dat de kerkelijke aversie tegen het veelvoud aan rooms-katholieke feestdagen meespeelt. Vanuit deze cultuur-historische context bakent de gereformeerde kerk haar ecclesiologie en liturgie af. Dat de kerk zich aangaande de christelijke feestdagen toch schikt naar de overheid, kan gemotiveerd worden vanuit de steun voor Oranjes religievrede. De handreiking van de synode richting Oranjes religievrede komt vanwege een gezamenlijke Spaanse vijand, het afwenden van een burgeroorlog en de synodewens dat protestanten in alle gewesten religievrijheid krijgen. Deze motivatie benadrukt waarom de kerk wel meebeweegt met de overheid, maar evenzo met nadruk blijft inzetten op afschaffing van de feestdagen. Bovendien klinkt

in de formulering van de synode de voorlopigheid van haar besluitvorming door, zoals Ubachs weergeeft.

In het geheel is het gerechtvaardigd te stellen dat de kerk meebeweegt met de overheid en deze overheid erkent op diens terreinen en goed contact met haar onderhoudt. Evenzeer houdt de kerk onverkort vast aan haar gereformeerde belijdenis en kerkelijke zelfstandigheid, levend onder de regering van Koning Christus.

Hoofdstuk 5 – Nationale synode Middelburg (1581)

Historische achtergrond

Vanaf 1577 probeert Oranje tevergeefs de krachten van de zuidelijke en noordelijke Nederlanden te bundelen. De verschillen tussen de landsdelen zijn economisch, maatschappelijk en godsdienstig echter te groot en veelzijdig. Hierdoor ontstaan, een jaar na de laatste Dordtse synode, in 1579 de Unie van Atrecht en Unie van Utrecht. De Unie van Utrecht markeert het begin van de Republiek der Nederlanden en regelt, in de geest van Holland en Zeeland, godsdienstvrijheid en bescherming voor protestanten.¹⁰⁷ Toch blijft het onrustig tussen katholieken en protestanten, evenzo tussen kerk en staat. De katholieken in de zuidelijke Nederlanden staan lijnrecht tegenover de calvinisten in de noordelijke Nederlanden, waarmee een politieke scheuring tussen de provincies nog nauwelijks te vermijden is.¹⁰⁸ Te midden van deze ontwikkelingen accepteert Oranje wel de Unie van Utrecht, maar vereenzelvigd zich niet met het calvinisme en weigert zich te verzoenen met eliminatie van het katholicisme.¹⁰⁹ In deze ontwikkeling van een nieuwe staat-in-wording en de opkomende gereformeerde kerk in de Nederlanden vormt de verhouding tussen kerk en staat een belangrijke kwestie. De gereformeerde kerk is in de opstandige provincies op weg om de enige publiek erkende kerk te worden, waarmee zij zich in een unieke positie bevindt.¹¹⁰ In deze roerige tijd na de aanbidding van Oranjes *Apologie* in 1580 aan de Staten-Generaal, komt in 1581 de nationale synode in Middelburg bijeen.¹¹¹ Kort na de synode bepaalt het Plakkaat van Verlatinghe (1581) het beeld van de opstand. Het Plakkaat zweert de Spaanse koning af, verheerlijkt godsdiensttolerantie en pleit voor religievrede. Het Plakkaat wordt echter wisselend ontvangen en draagt het niet bij aan interne eenheid in de Republiek.¹¹²

Positiebepaling synode

Nissen en Selderhuis constateren dat de synode van Middelburg 1581 zich bevindt in een tendens waarin de kerk steeds meer terrein verliest aan de overheid. Zo wijkt men

¹⁰⁷ Van Deursen, A.Th., *De last van veel geluk*, 104-106.

¹⁰⁸ Weyns, F., *XVI De zinderende zestiende eeuw*, 431.

¹⁰⁹ Israel, J.I., *The Dutch Republic*, 203.

¹¹⁰ Bremmer, R.H., *Reformatie en Rebelle*, 170, 184.

¹¹¹ Bremmer, R.H., *Reformatie en Rebelle*, 170, 184.

¹¹² Israel, J.I., *The Dutch Republic*, 210-211.

af van Dordrecht 1578 in het verwachten van goedkeuring van de overheid als het gaat om de aanstelling van predikanten.¹¹³ Evenzo geeft de synode in artikel 35 ruimte aan de Staten-Generaal om een afvaardiging te sturen naar de kerkelijke vergadering waarin een generale synode wordt voorbereid.¹¹⁴ In deze lijn schrijft Van Harten-Tip dat deze Middelburgse synode onderscheid maakt tussen wezenlijke en middelmatige zaken en dat bij de laatste categorie rekening wordt gehouden met de mening van de overheid.¹¹⁵

De kerk houdt in 1581 haar belijdenis vast als wezenlijke zaak, zoals vastgelegd in artikel 37. Middelburg 1581 geeft wel uitbreiding van de ondertekeningseis voor de gereformeerde belijdenis. In dit verband stelt Bremmer dat deze synode de verhouding van de kerk tot de overheid duidelijk afbakent, hoewel op sommige punten de overheid meer dan vorige synoden wordt benaderd. Toch blijft op de hoofdpunten ‘de kerk ook thans meester in eigen huis.’¹¹⁶

De gewijzigde houding van de synode richting de overheid wordt beïnvloed door diverse kerkelijke en politieke kwesties tijdens en rondom de vergadering, zoals de kwestie rond Oranje en Datheen, Coolhaes en de *Justificatie* van Leiden. De behandeling van deze kwesties valt buiten dit onderzoek.¹¹⁷ Samenvattend legt Noordzij de nadruk dat de synode nauwkeurig formuleert en zorgvuldig vastlegt ‘wat kerkelijk en wat politiek’ is.¹¹⁸ Zo brengt de kerk expliciet tot uitdrukking dat zij haar eigen terrein heeft, wat reeds te Dordrecht 1574 is besloten dat de kerk alleen kerkelijke zaken zou behandelen.

Christelijke feestdagen

Tijdens de synode van Middelburg komt de kwestie van de christelijke feestdagen opnieuw ter sprake. Artikel 50 luidt als volgt:

De Ghemeijnten sullen bij haren Ouericheden aenhouden dat de feestdaghen, vutghenomsen den Sondach Christdach ende

¹¹³ Nissen, P. & Selderhuis, H.J., in: H.J. Selderhuis (ed.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 349.

¹¹⁴ Rutgers, F.L., *Acta van de Nederlandsche synoden*, 389.

¹¹⁵ Harten-Tip, A. van., in: H.J. Selderhuis (ed.), *Handboek gereformeerd kerkrecht*, 150.

¹¹⁶ Bremmer, R.H., *Reformatie en Rebelle*, 187.

¹¹⁷ De kwestie Coolhaes en de *Justificatie* van Leiden vallen buiten de scope van het onderzoek, maar beïnvloeden de synode van Middelburg wat betreft de relatie tussen kerk en overheid. Meer informatie over deze kwesties is te lezen in: Kamphuis, J., *Kerkelijke besluitvaardigheid*, en ook in: Bremmer, R.H., *Reformatie en Rebelle*.

¹¹⁸ Noordzij, H., *Handboek van de Reformatie*, 205.

*hemelvaertsdach, afghedaen werden. Maer ter plaetse daer meer feestdaghen door beuel der Ouericheijt ghehouden werden, sullen de Dienaers arbeijden datse met predicken den onnutten ende schadelicken ledichganck in een heijliche ende nutte oeffeninghe veranderen.*¹¹⁹

Met bovenstaande woorden spoort de synode de gemeenten aan om bij de overheden te blijven streven naar afschaffing van de feestdagen, hoewel met uitzonderingen. Hooijer formuleert als uitzondering: ‘den Sondag, Kristdag ende Hemelvaerts-dag’.¹²⁰ Rutgers gebruikt geen komma in artikel 50 en noteert als uitzondering: ‘den Sondach Christdach ende hemelvaertsdach’. Nauwkeurige lezing van de extra komma bij Hooijer schaarst de zondag onder de feestdagen. Het is de vraag of dit terecht is. De acta van voorgaande synoden te Dordrecht 1574 en 1578 geven de zondag een onderscheiden plaats ten opzichte van de feestdagen. Zou Middelburg 1581 daarin een ander standpunt beogen? In vergelijking tussen de actaversie van Hooijer en Rutgers roept de ‘komma-kwestie’ de volgende vraag op: plaatst de synode drie dagen (zondag, Kerstdag, Hemelvaartsdag) of twee dagen (de zondagse Kerstdag, Hemelvaartsdag) in de uitzonderingspositie? Het vraagt nader onderzoek van de Latijnse tekst om de vragen over de zondag en/of de Kerstdag van een antwoord te voorzien.¹²¹ In vergelijking met Dordrecht 1578, waar eerste Kerstdag als uitzondering is genoemd, is het aannemelijk dat ook Middelburg 1581 de eerste Kerstdag als uitzondering beoogt. In dit verband lijkt het aannemelijk om de versie van Hooijer als uitgangspunt te nemen, waarmee zowel eerste Kerstdag als Hemelvaartsdag als uitzondering wordt geformuleerd. Hoe het ook zij, deze Middelburgse synode gaat verder dan Dordrecht 1578 door in elk geval Hemelvaartsdag te scharen onder de te onderhouden christelijke feestdagen.

¹¹⁹ Rutgers, F.L., *Acta van de Nederlandse synoden*, 394.

¹²⁰ Hooijer, C., *Oude Kerkordeningen*, 206.

¹²¹ Bij de inleiding is aangegeven dat de onderzoeker geen Latijn beheerst, waardoor de gestelde vragen over de komma in artikel 50 nu geen definitief antwoord kunnen krijgen. Voor aanvullend onderzoek volgt hierna de Latijnse tekst, uit: Dooren, J.P. van, et al., *De Nationale Synode te Middelburg*, 96. Artikel 50 luidt: *Dabunt operam ecclesiae apud suos magistratus, ut festorum dierum usus praeterquam Diei dominici, natalis et ascensionis Christi tollatur. Quibus autem in locis plures festi dies ex magistratus autoritate observantur, pastores concionibus sacris inutile et perniciosum otium in sanctum et utile convertent exercitium.*

In tegenstelling tot Dordrecht 1578 laat Middelburg 1581 een expliciete verwijzing naar een navolgende of tweede feestdag achterwege in haar bewoordingen. Over deze tweede feestdagen bleef bij de bespreking van Dordrecht 1578 de vraag over of de kerk zich schikte naar de overheidswens omwille van Oranjes religievrede. Nu blijkt dat Middelburg 1581 elke verwijzing naar een tweede feestdag weglaat. Van Harten-Tip wijst erop dat Middelburg 1581 besluit 'tot revisie en inkorting van de kerkelijke orde van Dordrecht 1578.'¹²² Zijn door die inkorting woorden als 'metten navolghenden dagh' (art. 75, Dordrecht 1578) geschrapt? Zo ja, welke motivatie heeft de synode voor deze wijziging? Of keert de synode, onder gewijzigde politieke omstandigheden, nu in expliciete bewoordingen terug in de richting van de oorspronkelijke wens dat de christelijke tweede feestdagen afgeschaft worden?

In lijn met Dordrecht 1578 houdt Middelburg 1581 vast aan de opdracht tot 'predicken'. Zolang de plaatselijke overheid de christelijke feestdagen onderhoudt, dient de kerk een eredienst te beleggen om de 'onnutten ende schadelicken ledichganck' te veranderen in een 'heijliche ende nutte oeffeninghe'. Middelburg 1581 beoogt met deze inhoudelijke invulling in de eerder uitgezette lijn voort te gaan.

De expliciete aanwijzing om de plaatselijke overheid te volgen, komt doordat in de diverse provincies in de Nederlanden de situaties uiteenlopen. Classis Brabant spreekt in een ingekomen synodestuk 'gelyckheyt der feestdagen'.¹²³ In het vervolg zal blijken dat de inzet naar gelijke viering een terugkerend onderwerp van gesprek zal zijn in de navolgende jaren.

Waardering

Vanuit diverse besluiten van de synode van Middelburg 1581 blijkt een andere houding ten opzichte van de overheid in vergelijking met de jaren zeventig van de zestiende eeuw. Bremmer stelt dat de kerk in de jaren tachtig waakt voor het behoud van haar vrijheid en zich niet aan de staat ondergeschikt wil maken. In de terreinafbakening tussen kerk en staat geeft de synode op deelgebieden ruimte voor politieke invloeden en volgt men in middelmatige zaken het (plaatselijke) overheidsbeleid. Wel blijft de

¹²² Harten-Tip, A. van., in: H.J. Selderhuis (ed.), *Handboek gereformeerd kerkrecht*, 150.

¹²³ Rutgers, F.L., *Acta van de Nederlandsche synoden*, 427.

grondovertuiging van artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis ook in Middelburg overeind, evenals de daaraan verbonden overtuiging dat de overheid de kerk dient te beschermen en door vrije Woordverkondiging Christus' Koninkrijk dient te bevorderen.¹²⁴

Middelburg 1581 wijzigt de kerkorde van Dordrecht 1578 met grote zorgvuldigheid, de orde is ingekort en gesystematiseerd.¹²⁵ De lijn van het volgen van de (plaatselijke) overheid, komt ook tot uiting in de besluitvorming over de viering van de christelijke feestdagen. Het streven van de synode blijft gericht op afschaffing van deze feestdagen, hoewel zij uitzonderingen formuleert. Expliciet noemt de synode Hemelvaartsdag als uitzondering en het is aannemelijk, in lijn met Dordrecht 1578, dat zij ook eerste Kerstdag als uitzondering noteert. Het is een nog openstaande vraag waarom deze synode geen vermelding maakt van een navolgende of tweede feestdag. Ligt de oorzaak daarvan in het inkorten van de kerkorde, of in de gewijzigde politieke omstandigheden waardoor minder reden is om bij de overheid aan te sluiten, of is er een heel andere reden voor?

De preekopdracht van Dordrecht 1578 wordt door Middelburg 1581 gehandhaafd. Dit geldt ook voor de motivatie om te preken op de christelijke feestdagen. De kerk zal zich blijven inzetten, zolang deze dagen onderhouden worden, om de onnutte en schadelijke leegheid tegen te gaan en te werken aan een heilige en nuttige invulling van de feestdagen. In die lijn stemt Middelburg 1581 inhoudelijk overeen met de eerdere bewoordingen van Dordrecht 1578. De herhaling van haar formulering geeft de theologische motieven, zoals uitgewerkt in de waardering van hoofdstuk 4, opnieuw grond onder de voeten.

¹²⁴ Bremmer, R.H., *Reformatie en Rebelle*, 184.

¹²⁵ Kamphuis, J., *Kerkelijke besluitvaardigheid*, 48.

Hoofdstuk 6 – Nationale synode Den Haag (1586)

Historische achtergrond

Na de synode van Middelburg 1581 bepaalt het Plakkaat van Verlatinghe (1581) het beeld van de opstand. Eerder is geconstateerd dat het Plakkaat niet bij heeft gedragen aan de interne eenheid in de Republiek. In 1583 rukken de Spanjaarden op in de zuidelijke Nederlanden en na lang beleg en verzet valt in 1585 de stad Antwerpen. Hiermee vallen de zuidelijke Nederlanden opnieuw in de handen van de Spaanse koning. De calvinisten krijgen in Antwerpen vier jaar de tijd om zich te bekeren of weg te gaan. Het gevolg is dat een ware volksverhuizing van tienduizenden calvinisten op gang komt.¹²⁶ Inmiddels is bij Oranje definitief de hoop op een verenigd protestants-katholieke Nederlandse staat vervlogen. Hij sterft in 1584. Israel stelt dat de basis van de opstand in de navolgende jaren ligt in Holland, inclusief onderdrukking van het katholicisme.¹²⁷

Vanaf 1584 zoekt de Republiek tevergeefs hulp bij Frankrijk. Nadien doen de Staten-Generaal de Engelse koningin Elizabeth (1533-1603) een soevereiniteitsvoorstel. De koningin weigert het voorstel, maar biedt wel hulp in ruil voor invloed en zeggenschap. Dit luidt de periode van 1585 tot 1587 onder de calvinistisch gezinde Engelse graaf Leicester (1532-1588) in.¹²⁸ Het brengt tot een diep politiek conflict in de Nederlanden. Calvinisten steunen Leicester en hij geeft hen alle ruimte. De Staten van Holland, waaronder Johan van Oldenbarnevelt (1547-1619), streven echter naar beperking van Leicesters gezag. Zij gaan voor religieuze en politieke vrijheid en suprematie voor de Staten van Holland.¹²⁹ Terwijl ook de Staten van Utrecht en Holland recht tegenover elkaar komen te staan als het gaat om godsdienstige richtingen. De Republiek valt ten prooi aan interne verdeeldheid, zowel in politiek als godsdienstig opzicht.¹³⁰ In 1586 is Leicester kortdurend afwezig en direct grijpen Oldenbarnevelt en de Staten van Holland de macht en vergroten hun bestuurlijke invloed. Een jaar later keert Leicester definitief terug naar zijn thuisland Engeland.¹³¹

¹²⁶ Weyns, F., *XVI De zinderende zestiende eeuw*, 445.

¹²⁷ Israel, J.I., *The Dutch Republic*, 213-214.

¹²⁸ Israel, J.I., *The Dutch Republic*, 219-221.

¹²⁹ Van Deursen, A.Th., *De last van veel geluk*, 126-128.

¹³⁰ Israel, J.I., *The Dutch Republic*, 228.

¹³¹ Van Deursen, A.Th., *De last van veel geluk*, 128-129.

Binnenkerkelijk ontstaan in de periode na 1581 spanningen door uiteenlopende theologische inzichten. Bovendien geven de Staten van Holland in 1583 aan Oldenbarnevelt en enkele andere personen opdracht om de kerkorde van Middelburg 1581 aan te passen. Het doel is om een kerkelijke en politieke orde te bewerkstelligen, met name op punten van de kerkelijke tucht en predikantsbenoemingen.¹³² Deze staatskerkorde, waarmee kerk en staat ineengeschoven zouden worden, is uiteindelijk nooit ingevoerd. De kerkelijke en politieke ontwikkelingen benadrukken de noodzaak van een nieuwe synode. Deze nationale synode komt in 1586 bijeen in Den Haag.¹³³

Positiebepaling synode

De synode van Den Haag 1586 stelt een kerkorde vast waarin diverse elementen inzicht geven over de verhouding tussen kerk en staat. De synode stelt vast dat op kerkelijke vergaderingen alleen ‘Kerckelicke saecken’ op ‘Kerckelijke wijze’ worden behandeld. De overheid krijgt wel de mogelijkheid om te participeren in de beraadslagingen van een vergadering van de kerkenraad, zo blijkt uit artikel 34.¹³⁴ Evenzo krijgt de overheid een rol bij de approbatie en beroeping van predikanten en ambtsdragers, verbonden met de overheidstaak om zicht te hebben op ‘hares Levens ofte Borgherlijcken wandels’.¹³⁵ Noordzij stelt dat hieruit blijkt dat bij Den Haag 1586 voor het eerst vertegenwoordigers van de overheid aanwezig zijn.¹³⁶ Ten aanzien van de belijdenis wordt inhoudelijk geen aanpassing gedaan, maar de ondertekening wordt in artikel 47 wel aangescherpt voor predikanten en professoren.¹³⁷

Ondanks de concessies van de kerk aan de overheid, merkt Van Harten-Tip op dat Den Haag 1586 de kerkordelijke lijn van Middelburg 1581 volgt.¹³⁸ Nissen en Selderhuis benadrukken de calvinistische signatuur van de Haagse kerkorde. Ten aanzien van de approbatie en beroeping merken zij op dat de synode uitspreekt ‘dat de kerk geen toezicht van de overheid op predikantsbenoemingen wilde’.¹³⁹ Het is de vraag of voor deze laatste

¹³² Spijker, W. van 't. (et al), *De Synode van Dordrecht in 1618 en 1619*, 23.

¹³³ Harten-Tip, A. van., in: H.J. Selderhuis (ed.), *Handboek gereformeerd kerkrecht*, 151-152.

¹³⁴ Rutgers, F.L., *Acta van de Nederlandsche synoden*, 494-495.

¹³⁵ Rutgers, F.L., *Acta van de Nederlandsche synoden*, 488. Zie specifiek artikel 4, 5 en 8 van deze kerkorde.

¹³⁶ Noordzij, H., *Handboek van de Reformatie*, 214.

¹³⁷ Rutgers, F.L., *Acta van de Nederlandsche synoden*, 498.

¹³⁸ Harten-Tip, A. van., in: H.J. Selderhuis (ed.), *Handboek gereformeerd kerkrecht*, 152-153.

¹³⁹ Nissen, P. & Selderhuis, H.J., in: H.J. Selderhuis (ed.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 337.

uitspraak grond te vinden is. Voor het tegendeel pleiten ten minste twee argumenten. Als eerste ziet Den Haag 1586 het beroepen van predikanten als kerkenraadstaak, maar legt zij evenzeer de rol van de overheid in het beroepen en approberen in de kerkorde vast. Ten tweede geeft de synode ruimte voor participatie van de plaatselijke overheid in een kerkenraadsvergadering. Zij hoeven dan niet alleen te luisteren, maar mogen ook ‘vande voorvallende seacken (...) delibereren.’¹⁴⁰ Mogelijk waren er synodebezwaren over deze afspraken, maar in de definitieve tekst staan kerkelijke concessies aan de overheid. De bekrachtiging van de kerkorde door Staten-Generaal blijft achterwege, omdat ze graag vasthoudt aan een nog grotere invloed van de overheid op het kerkelijk leven. Zo blijft het gebrek aan een algemeen erkende kerkorde voor de gereformeerde kerk in de Nederlanden bestaan en worden op provinciaal niveau kerkordes geformuleerd.¹⁴¹

Christelijke feestdagen

De viering van de christelijke feestdagen komt bij de synode in Den Haag 1586 opnieuw ter sprake. Het 60^e artikel van haar kerkorde luidt als volgt:

De Ghemeynten sullen onderhouden, benefens den Sondagh, Christ-dagh, Paesschen ende Pincxsteren ¹): Maer ter plaetsen daer meer Feest-daghen, door bevel der Overheden ghehouden werden, tot ghedaghtenisse der weldaden Christi (als de besnijdenisse Christi ende Hemelvaerts-dagh) sullen de Dienaers arbeyden dat sy met Predicken den ledigh-ganck des volcx in een Heylige ende nutte oeffeninghe veranderen. ¹⁴²

De synode spreekt uit dat naast de zondag ook ‘Christ-dagh, Paesschen ende Pincxsteren’ zullen worden onderhouden. Als de overheid meer dagen onderhoudt ter gedachtenis aan de weldaden van Christus, dan moeten predikanten op die dagen ook preken. Naast de genoemde drie feestdagen gaat het dan om Hemelvaartsdag en

¹⁴⁰ Rutgers, F.L., *Acta van de Nederlandsche synoden*, 495.

¹⁴¹ Harten-Tip, A. van., in: H.J. Selderhuis (ed.), *Handboek gereformeerd kerkrecht*, 152-153.

¹⁴² Rutgers, F.L., *Acta van de Nederlandsche synoden*, 501.

Nieuwjaarsdag.¹⁴³ In tegenstelling tot Dordrecht 1578, maar wel in lijn met de tekst van Middelburg 1581, spreekt Den Haag 1586 volgens de weergave van Rutgers en Hooijer niet expliciet over een navolgende of tweede feestdag. Volgens Rutgers wordt in het boek van Cabeljau wel gesproken over ‘den navolgenden dagh’.¹⁴⁴ Omdat de oorspronkelijke en authentieke stukken van de synodeacta van Den Haag 1586 en haar kerkorde ontbreken,¹⁴⁵ zal de vraag naar de correcte weergave mogelijk nooit definitief kunnen worden beantwoord. Nauwkeurige lezing van artikel 60 roept de vraag op wat de reikwijdte is van de woorden ‘benefens den Sondagh’ in combinatie met de drie navolgende feestdagen. Kerst valt slechts om de paar jaar op zondag, terwijl Pasen en Pinksteren altijd op zondag vallen. De expliciete bijzin over de zondag kan zodoende ruimte bieden voor een lezing dat artikel 60 wijst op de tweede feestdagen rond Kerst, Pasen en Pinksteren. De bijzin kan echter evengoed opgevat worden als explicitering van de speciale (zon)dagen die betrekking hebben op de heilsfeiten. Evenals bij Dordrecht 1578 en Middelburg 1581 blijkt ook hier het belang van het wel of niet verwoorden van tweede christelijke feestdagen. Hoe het ook zij, zondermeer kunnen de navolgende dagen geschaard worden onder de verwijzing van de synode naar ‘meer Feest-daghen’.

In lijn met voorgaande synoden wordt de preekopdracht voor de feestdagen geformuleerd, namelijk om de ‘ledigh-ganck’ van het volk in een ‘Heylige ende nutte oeffeninghe’ te veranderen.¹⁴⁶ Dit motief is in eerdere gereformeerde synoden ook naar voren gekomen. Kerkhistoricus H. Bouwman stelt de kerken principieel tegen waren, maar dat deze vrije dagen bestaan om het volk genoeg te doen en omdat de overheid zelf ‘volgens de oude gewoonte dan vacantedagen hield.’¹⁴⁷ In lijn met de synoden van 1578 en 1581 wil Den Haag 1586 dat deze vrije feestdagen niet in leegheid verlopen, daarom wijst men opnieuw aan om te preken en zo de nuttig en heilig in te vullen.

¹⁴³ De synode spreekt over ‘de besnijdenisse Christi’, wat verwijst naar het feest van de Besnijdenis van Christus op 1 januari. H.J. de Bie schrijft dat deze dag ‘later min of meer gesecculariseerd is’ tot Nieuwjaarsdag. Zie: Bie, H.J. de., in: M.J.G. van der Velden (et a.), *Als wij samenkomen*, 187. In het vervolg van dit onderzoek wordt de term ‘Nieuwjaarsdag’ gebruikt, met uitzondering van citaten.

¹⁴⁴ Rutgers schrijft in noot 1 bij artikel 60 op pagina 501 het volgende: ‘1) Bij C. wordt hier nog bijgevoegd: *mett den naavolghenden dagh.*’ Met ‘C’ verwijst hij naar het boek van Cabeljau, zoals blijkt op pagina 486 van *Acta van de Nederlandsche synoden*. Hooijer geeft geen aanvullende opmerking bij zijn weergave van artikel 60, maar spreekt in zijn definitieve tekst evenmin over een navolgende dag, zie pagina 277 uit *Oude Kerkordeningen*.

¹⁴⁵ Rutgers, F.L., *Acta van de Nederlandsche synoden*, 482-483.

¹⁴⁶ Rutgers, F.L., *Acta van de Nederlandsche synoden*, 501.

¹⁴⁷ Bouwman, H., *Gereformeerd Kerkrecht (Vol. II)*, 488.

De oorspronkelijke inzet van de gereformeerde kerk in de Nederlanden wijzigt wel bij Den Haag 1586. De synode zinspeelt niet meer op vermaning van het volk om deze feestdagen niet te vieren en evenmin op het afschaffen van deze dagen. Dit is in afwijking van de lijn van de synoden van 1574, 1578 en 1581. Bovendien is het ook niet in lijn met hetgeen classis Zuid-Beveland in juli 1584 uitspreekt over de onderhouding van de (tweede) feestdagen, namelijk ‘totdat dieselve daghen van de magistraet sullen afgheset worden.’¹⁴⁸ Kortom, Den Haag 1586 zet niet meer expliciet in op afschaffing, maar behoudt wel de preekopdracht.

Bij de verzamelstaat van ingekomen punten bij de synode, blijkt dat opnieuw de gelijkheid van viering van de feestdagen als punt is aangedragen. Rutgers geeft echter aan dat de informatie van deze lijst ‘volstrekt niet voldoende’ is voor goede interpretatie.¹⁴⁹ Het toont wel aan dat de praktijksituatie op dit punt niet in het in alle provincies gelijk is.

Nieuw element bij de viering van de christelijke feestdagen is te vinden in artikel 56 van de Haagse kerkorde. Hierin stelt de synode dat het ‘stichtelijck’ zal zijn als de kerken bij gelegenheid het Heilig Avondmaal houden ‘op den Paes-dagh, Pincxter-dagh ende Christ-dagh’.¹⁵⁰ Hoewel de synode dit artikel niet specifiek betreft op zondagen of doordeweekse dagen, raakt Kerstdag in elk geval aan een doordeweekse viering. Hooijer maakt in dit verband de opmerking dat de synode met de Avondmaalsviering het volk nog ‘ernstiger van zijne uitspattingen’ wil afhouden.¹⁵¹

Waardering

Van Harten-Tip markeert de continuïteit in de kerkorde vanaf Emden 1571 en Middelburg 1581 tot aan Den Haag 1586, hoewel er concessies zijn die de kerk aan de overheid doet.¹⁵² Ten aanzien van de viering van de christelijke feestdagen wordt deze continuïteit niet zichtbaar in de Haagse kerkorde. Den Haag 1586 schrijft onderhouding van drie feestdagen voor en spreekt niet expliciet over navolgende of tweede dagen. De synode benadrukt dat de kerk zich zal voegen naar het beleid van de plaatselijke overheid.

¹⁴⁸ --, *Classicale Acta 1573-1620. IV Provinciale synode Zeeland*, 411.

¹⁴⁹ Rutgers, F.L., *Acta van de Nederlandsche synoden*, 539 en 549.

¹⁵⁰ Rutgers, F.L., *Acta van de Nederlandsche synoden*, 500.

¹⁵¹ Hooijer, C., *Oude Kerkordeningen*, 263.

¹⁵² Harten-Tip, A. van., in: H.J. Selderhuis (ed.), *Handboek gereformeerd kerkrecht*, 152.

In lijn met Dordrecht 1578 en Middelburg 1581 benadrukt Den Haag 1586 opnieuw dat predikanten zullen preken op de christelijke feestdagen. Met minder woorden dan de eerdere twee synoden, legt de kerkorde van 1586 de motivatie van deze preekopdracht opnieuw in het veranderen van de leegheid, de doelloosheid, naar een heilige en nuttige viering. In de waardering van hoofdstuk 4 is een interpretatie van deze woorden gegeven. Over deze feestdagen voegt Den Haag 1586 het pleidooi toe om Heilig Avondmaal te vieren op drie feestdagen, waarbij het in ieder geval bij eerste Kerstdag in de meeste jaren gaat om een doordeweekse feestdag.

Ten aanzien van de viering van de christelijke feestdagen is sprake van een zekere koerswijziging ten opzichte van de synodelijn van 1574, 1578 en 1581. Aangezien de overheid in 1586 aanwezig is op de vergadering en zij, omwille van het volk en eigenbelang de feestdagen willen onderhouden, speelt de vraag naar overheidsbeïnvloeding op. In hoeverre heeft de aanwezige vertegenwoordiging van de overheid de besluitvorming van de synode over de feestdagen gestuurd? Hoe het ook zij, in elk geval wordt duidelijk dat Den Haag 1586 afwijkt van de oorspronkelijke inzet van de eerdere gereformeerde synoden. De kerk laat de vermaning om de feestdagen niet te vieren achterwege en noteert evenmin om bij de overheid te blijven aanhouden deze christelijke feestdagen af te schaffen. Daarmee zet Den Haag 1586 een andere koers in en worden de feestdagen al meer een 'kerkdag'.

Hoofdstuk 7 – Nationale synode Dordrecht (1618-1619)

Historische achtergrond en kerkelijke situatie

Na 1587 ontwikkelen de Verenigde Provinciën zich tot een krachtige Statenbond. Israël stelt dat zich een goede federale staat vormt onder leiding van Oldenbarnevelt en de Staten van Holland.¹⁵³ De Republiek gaat economisch sterk vooruit en prins Maurits (1567-1625) boekt militaire overwinningen. Het Spaanse gezag ten noorden van de grote rivieren breekt.¹⁵⁴ Door een onverwacht vredesakkoord tussen Spanje en Frankrijk wordt de Republiek eind jaren negentig ernstig bedreigd. In 1598-1599 volgt na besprekingen een vredesinitiatief tussen Spanje en de Republiek. Oldenbarnevelt en Maurits doen geen concessies op de soevereine onafhankelijkheid van de Verenigde Provinciën, noch geven zij ruimte voor de katholieke eredienst in het noorden. De onderhandelingen mislukken.¹⁵⁵

In de eerste jaren van de zeventiende eeuw herleeft in Holland en Utrecht de steun voor het katholicisme en lopen spanningen tussen de provincies op. Na wisselende dreigingen en successen op het slagveld ontstaat eind 1606 een patstelling. De Republiek en Spanje onderhandelen opnieuw, maar ook nu blijft definitieve vrede uit vanwege politieke en godsdienstige bezwaren. Wel wordt later een wapenstilstand afgesproken in het Twaalfjarig Bestand (1609), zonder de door Spanje gewenste vrijheid voor het katholieke geloof.¹⁵⁶

In de jaren van het Bestand ontstaan ontwikkelingen die negatief kunnen uitpakken voor politiek en kerk. Het bewind van Oldenbarnevelt komt te staan tegenover prins Maurits en krijgt ook te maken met predikanten die moeite hebben met het verdraagzame godsdienstbeleid van de overheid. Theologische twisten spelen op als Jacobus Arminius (1560-1609) zich verzet tegen de gereformeerde belijdenis, met name over het leerstuk van de predestinatie. Deze twisten, met enerzijds de remonstranten, volgelingen van Arminius, en anderzijds de contraremonstranten met Franciscus Gomarus (1563-1641), raken aan theologie en evenzeer aan de vraag naar de reikwijdte van het overheidsgezag in de kerk.¹⁵⁷ De invloedrijke Hugo de Groot (1583-1645) kiest in 1613 openlijk de kant van

¹⁵³ Israël, J.I., *The Dutch Republic*, 233-234.

¹⁵⁴ Israël, J.I., *The Dutch Republic*, 241, 244.

¹⁵⁵ Israël, J.I., *The Dutch Republic*, 253-255.

¹⁵⁶ Van Deursen, A.Th., *De last van veel geluk*, 174-176.

¹⁵⁷ Abels, P.H.A.M. & Asselt, W.J. van., in: H.J. Selderhuis (ed.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 413.

Oldenbarnevelt en maakt zich in Holland hard voor actie tegen de contraremonstranten, vanwege de bedreiging voor de stabiliteit van de staat, de kerk, individuele vrijheid en de wetenschap.¹⁵⁸ Oldenbarnevelt en De Groot streven naar godsdienstolerantie en gewetensvrijheid, zodat stabiliteit en orde bereikt zou worden en de kerk in eenheid nationaal goed zou blijven. In dit verband stelt Van Deursen dat de kerk vrede zou moeten bewaren en dat anders de Staten die op zou leggen, eventueel met geweld. Zo komt het dat ‘de meest tolerante overheid van Europa’ overgaat tot kerkvervolging ‘ter wille van leergeschillen die zijzelf niet eens belangrijk vond.’¹⁵⁹

Door deze godsdienstig-politieke twisten polariseert de Republiek sterk. Het versterkt de roep om een nationale synode die met kerkelijke bevoegdheid de leer zou vaststellen. Prins Maurits is voorstander voor het houden van een synode. De Staten van Holland keren zich echter tegen deze wens, vanuit het standpunt dat alleen de overheid de kerk het recht kan geven om te vergaderen en daarbij dat elke kerkelijke beslissing goedkeuring van de overheid nodig heeft. De Groot is evenzo fel tegenstander van een nationale synode, want in religieuze zaken acht hij de provincies volledig soeverein. Holland zou zich daarom niet bij een landelijke meerderheid hoeven neer te leggen.¹⁶⁰

Na een intensieve politieke strijd ziet Oldenbarnevelts bewind dat verder verzet niet zal helpen. Ze berusten in een nationale synode, waarbij ze hopen de besluiten te kunnen beïnvloeden. Toch loopt het anders als de Staten-Generaal een resolutie aanneemt om het gemeenschappelijk belang en de staat te beschermen. Direct gaat prins Maurits over tot actie en arresteert Oldenbarnevelt en De Groot. Vanaf nu is Oldenbarnevelt uitgeschakeld en prins Maurits de leidende staatsman.¹⁶¹ Daarna bouwt Maurits zorgvuldig zijn macht op en zet politiek, samenleving en kerk naar zijn hand door contraremonstranten te benoemen op cruciale posten.¹⁶² Ten aanzien van de religieuze geschillen acht Maurits van belang dat deze landelijk worden opgelost, ter wille van de eenheid van de staat. Volgens Israel heeft de partij van Maurits dit standpunt later

¹⁵⁸ Israel, J.I., *The Dutch Republic*, 429.

¹⁵⁹ Van Deursen, A.Th., *De last van veel geluk*, 206.

¹⁶⁰ Israel, J.I., *The Dutch Republic*, 446. En: Van Deursen, A.Th., *De last van veel geluk*, 205.

¹⁶¹ Israel, J.I., *The Dutch Republic*, 448-449.

¹⁶² Israel, J.I., *The Dutch Republic*, 452-453.

consequent volgehouden.¹⁶³ Na Maurits' machtsovername roept de Staten-Generaal de kerkelijke vergadering bijeen, de nationale synode van Dordrecht 1618-1619.

Positiebepaling

Kerkhistorische hoofdlijn: De kerkorde

Het vaststellen van een door de kerk en overheid aanvaarde kerkorde is in de voorgaande decennia voortdurend mislukt. Heikele kwestie betreft de claim van de kerk om haar eigen dienaren te benoemen, in lijn met Emden 1571 en Dordrecht 1574. De overheidswetten (1576) bevestigen de macht en autoriteit van de overheid over de kerk. In tegenstelling daarmee heeft de kerk na Dordrecht 1578 en Middelburg 1581 tevergeefs geprobeerd om de betreffende kerkordes te laten bekrachtigen. De Staten van Holland liggen meerdere keren dwars. Aanvullend stelt Van 't Spijker dat bij de Statenvergadering op 14 maart 1582 vele steden zich tegen de kerkorde van 1581 keren, vanwege de punten die tegen de vrijheid van religie en geweten ingaan.¹⁶⁴ De kerkorde van Den Haag 1586 is evenmin door de Staten-Generaal bekrachtigd. In reactie doen de Staten-Generaal, met Oldenbarnevelt en politiekgezinden als drijvende krachten, in 1591 een nieuwe poging om te komen tot een algemeen geldende politieke en kerkelijke wet. Van 't Spijker markeert het kerkelijk verzet tegen de wet van 1591 en geeft aan dat deze pas in 1612 is herijkt en bekrachtigd, waarna in 1615 de beslissing valt dat deze wet zou worden ingevoerd. Het leidt tot verzet op vele plaatsen.¹⁶⁵

In de aanloop naar de nationale synode van Dordrecht 1618-1619 is het oude geschil over de relatie tussen kerk en overheid opnieuw een prominent onderwerp van gesprek. De kerkhistorische ontwikkelingen zorgen ervoor dat het een dringende zaak is om te komen tot een door kerk en overheid aanvaarde kerkorde. Echter gaan de visies uiteen op het punt van de reikwijdte van het gezag van de overheid over de kerk. Hooijer schrijft dat remonstranten en overheidsdienaren menen dat aan de staat 'een aanmerkelijk deel van het kerkbestuur' toekomt, terwijl de meeste predikanten en kerkenraadsleden het recht van de overheid beperkt zien tot het beschermen van de kerk en het bezoldigen van 'hare dienaars'. Volgens Hooijer gaan de verschillende gevoelens over het kerkbestuur en

¹⁶³ Israel, J.I., *The Dutch Republic*, 447.

¹⁶⁴ Spijker, W. van 't. (et al), *De Synode van Dordrecht*, 23.

¹⁶⁵ Spijker, W. van 't. (et al), *De Synode van Dordrecht*, 23.

de theologische leer meestal hand in hand.¹⁶⁶ Beide vraagstukken spelen een aanzienlijke rol tijdens deze nationale synode in de zeventiende eeuw.

Synodeontwikkelingen

De synode is niet een exclusief Nederlandse vergadering. Zij wordt gevormd door afgevaardigden uit de Staten-Generaal, diverse kerken uit de provincies van de Nederlanden en ook buitenlandse kerken, waaronder mannen uit Groot-Brittannië, de Palts, Hessen, Zwitserland, Genève, Bremen, Nassau-Wetteravië en Emden.¹⁶⁷

Tijdens de zittingsdagen van de vergadering spreekt men uitvoerig over de kwestie tussen de remonstranten en contraremonstranten. De inhoudelijke bespreking van deze twisten valt buiten de scope van dit onderzoek en wordt achterwege gelaten. Desondanks is het wel belangrijk dat de synode beslist ten gunste van de contraremonstranten. Als uitkomst van deze bespreking stelt de synode de Dordtse Leerregels vast, gericht tegen de theologische stellingen van de remonstranten. De Dordtse Leerregels zijn in de 136^e zitting vastgesteld en worden op 6 mei 1619 in de Grote Kerk te Dordrecht afgekondigd.¹⁶⁸ Dit geschrift functioneert vanaf dat moment als belijdenisgeschrift. In die lijn schrijven Van Eijnatten en Van Lieburg dat de synode de kerkelijke status van de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Heidelbergse Catechismus vastlegt en, samen met de Dordtse Leerregels, het Nederlands calvinisme in leerstellig opzicht binden aan deze ‘drie formulieren van enigheid.’¹⁶⁹

Na behandeling van de theologische twisten en de vaststelling van de belijdenis, opent de synode met politieke toestemming de besprekingen om de ‘Artikelen van de Kerkenordering’ te overzien en onderzoeken. Dit vindt plaats in de latere zittingsdagen en zonder de aanwezigheid van buitenlandse afgevaardigden, zoals blijkt uit de post-acta.¹⁷⁰ Maandag 13 mei 1619 begint de behandeling van de kerkorde, waarbij de kerkorde van Den Haag 1586 artikelsgewijs wordt voorgelezen. Jurist J.T. van den Berg stelt dat hieruit blijkt ‘dat het niet de bedoeling was om een geheel nieuwe kerkorde te ontwerpen.’ De

¹⁶⁶ Hooijer, C., *Oude Kerkordeningen*, 423-424.

¹⁶⁷ Zie voor een overzicht van de afgevaardigden en hun afkomst: Florijn, H., in: Spijker, W. van 't. (et al), *De Synode van Dordrecht*, 62-90.

¹⁶⁸ Nissen, P. & Selderhuis, H.J., in: H.J. Selderhuis (ed.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 428-430.

¹⁶⁹ Eijnatten, J. van. & Lieburg, F. van., *Nederlandse religiegeschiedenis*, 176-177.

¹⁷⁰ Donner, J.H. & Hoorn, S.A. van den., *Acta of handelingen der Nationale Synode*, 990.

inzet van de kerk is erop gericht een kerkorde vast te stellen die door de Staten-Generaal zou worden geapprobeerd en dan kan gelden als algemeen aanvaarde kerkorde en garantie voor kerkelijke eenheid.¹⁷¹

De Dordtse synode van 1618-1619 is niet enkel een kerkelijke aangelegenheid. Van Deursen stelt dat prins Maurits de synode in het verlengde ziet liggen van de Haagse politiek, wat blijkt uit een flinke delegatie van de Staten-Generaal. Deze delegatie mengt zich niet vaak in de discussie, maar als het erop aankomt geeft ‘hun stem altijd de doorslag.’¹⁷² Na de strijd met de remonstranten over de leer, blijkt de strijd over een zuivere regering van de kerk nog niet beslecht. Naar artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis verwacht de kerk bescherming van de overheid, bevordering van Christus’ Koninkrijk en vrije Woordverkondiging. Van ’t Spijker stelt dat de overheid aan de kerk is tegemoetgekomen in de bescherming van de leervrijheid, maar dat zij haar recht neemt in de zaken van de kerkelijke orde. Exemplarisch hiervoor is de ‘niet onaanzienlijke invloed in de beroepingsprocedure van predikanten.’¹⁷³ Evenzo geeft de Dordtse synode de overheid invloed in kerkenraden en wordt, weliswaar met beperkende clausules, het patronaatsrecht van de overheid bevestigd. Van den Berg benadrukt dat in de Dordtse Kerkorde zeker sprake is ‘van grote overheidsinvloed’.¹⁷⁴

Na de synodale zittingen gaat een commissie, onder leiding van synodevoorzitter Johannes Bogerman (1576-1637), naar de Staten-Generaal om hen te bedanken voor de bescherming en te vragen om approbatie van de synodebesluiten.¹⁷⁵ Maar ‘aan dat verzoek is niet voldaan’, zo schrijft Hooijer. Ondanks dat de kerk veel toe heeft gegeven aan de overheid, is deze kerkorde niet in al de provincies aangenomen.¹⁷⁶

Christelijke feestdagen

Bredere context

In de zittingen over de kerkorde komt ook het vraagstuk over de viering van de christelijke feestdagen ter tafel. Deze bespreking staat niet op zichzelf, want ook in andere

¹⁷¹ Berg, J.T. van den., in: H.J. Selderhuis (ed.), *Handboek gereformeerd kerkrecht*, 163.

¹⁷² Deursen, A. Th. van., *De last van veel geluk*, 212.

¹⁷³ Spijker, W. van ’t., *De Synode van Dordrecht*, 116.

¹⁷⁴ Berg, J.T. van den., in: H.J. Selderhuis (ed.), *Handboek gereformeerd kerkrecht*, 164.

¹⁷⁵ Hooijer, C., *Oude Kerkordeningen*, 445.

¹⁷⁶ Hooijer, C., *Oude Kerkordeningen*, 423.

kerkelijke vergaderingen na Den Haag 1586 zijn de feestdagen onderwerp van gesprek geweest. Zo spreekt classis Dordrecht op 7 april 1587 uit ‘dat men gelijkheyt sal houden in alle kercken van de feestdagen.’¹⁷⁷ Vanuit de acta van classis Nijmegen, april 1611, blijkt dat ook derde feestdagen werden onderhouden. Classis Nijmegen spreekt uit dat op de feestdagen door de kerken ‘niet meer als twee dagen sal worden gepredickt’. Nijmegen wil zich houden aan maximaal twee feestdagen bij Kerst, Pasen en Pinksteren, met daarbij Nieuwjaarsdag, Hemelvaartsdag en ‘ooc vrijdach voor Paeschen’.¹⁷⁸ Enkele jaren later spreekt ook classis Gorinchem, als ‘voorbereijdinge op de synode nationael’, over de christelijke feestdagen. De classis laat een gravamen sturen aan de Zuid-Hollandse synode met als doel het onderwerp te bespreken op de nationale synode van 1618-1619. Onderdeel van dit gravamen is de vraag om op Nieuwjaarsdag, Hemelvaartsdag en Goede Vrijdag ‘oock eenen eenparige voet’ te houden.¹⁷⁹ Bouwman vult aan dat ‘verschillende provinciën’ aan de synode van Dordrecht 1618-1619 de vraag hebben voorgelegd ‘om tot eenparigheid van het onderhouden der feestdagen te komen’.¹⁸⁰ Zodoende blijkt dat in de aanloopperiode naar de synode het gelijktrekken van de vieringen van feestdagen van belang is.

Ten aanzien aan de cultuur-historische achtergrond merkt De Gier op dat ‘in het begin van de zeventiende eeuw’ de ‘Kerstdag, Pasen en Pinksteren met de volgende tweede feestdagen algemeen onderhouden’ worden. Wel is er verschil van mening over de Nieuwjaarsdag en Hemelvaartsdag.¹⁸¹ Vanuit de hiervoor genoemde classisacta van Nijmegen en Gorinchem blijkt dat ook Goede Vrijdag plaatselijk al onderdeel is van de cultuur. Ten aanzien van deze cultuur merkt De Cleene op dat Goede Vrijdag een belangrijke rol speelt in het volksgeloof, waarbij zowel angsten als rituelen voor succes gebruikelijk zijn.¹⁸² Bouwman stelt dat men in sommige plaatsen van Utrecht en Zuid-Holland ‘ook den Goede Vrijdag’ ging vieren, maar dat er sprake is van ‘ernstige tegenstand’.¹⁸³ Deze gegevens tonen dat in de Nederlanden sprake is van diverse volksgebruiken en uiteenlopende situatie op provinciaal en kerkelijk niveau. Dit geeft

¹⁷⁷ --, *Classicale Acta 1573-1620. I: Classis Dordrecht*, 227.

¹⁷⁸ --, *Classicale Acta 1573-1620. IX: Provinciale synode Gelderland*, 100.

¹⁷⁹ --, *Classicale Acta 1573-1620. VIII: Classis Gorinchem*, 405, 409.

¹⁸⁰ Bouwman, H., *Gereformeerd Kerkrecht (Vol. II)*, 487.

¹⁸¹ Gier, K. de., *De Dordtse Kerkorde: Een praktische verklaring*, 328.

¹⁸² Cleene, M. de., *Heidens!*, 161.

¹⁸³ Bouwman, H., *Gereformeerd Kerkrecht (Vol. II)*, 487.

aanleiding geeft om tot synodale afspraken te komen over het gelijktrekken van het onderhouden van de christelijke feestdagen.

Synodebesluit

Vanuit de hiervoor beschreven context bespreekt de Dordtse synode de christelijke feestdagen. Donderdag 16 mei 1619 spreekt de synode over de diverse voorstellen en wordt het besluit in artikel 67 geplaatst:

*De Kerken zullen onderhouden, behalve den dag des Heeren, ook den Christdag, Paschen en Pinksteren, met den volgenden dag. En dewijl, in de meeste steden en Provinciën van Nederland, daarenboven nog onderhouden worden de dag der Besnijdenis, en der Hemelvaart van Christus, zullen de Predikanten overal, waar dit nog niet in gebruik is, bij de Overheid arbeiden, dat in dezen deele met de andere Kerken een eenparige voet mag worden gehouden.*¹⁸⁴

De synode zet de woorden ‘eenparige voet’ in artikel 67 en streeft hiermee naar gelijke viering van de feestdagen in alle kerken van alle landsdelen. In lijn met Den Haag 1586 spreekt men uit dat de kerken de betreffende feestdagen ‘zullen onderhouden’. Het motief om te preken op deze dagen, en zo de onnuttige en schadelijke leegheid tegen te gaan, ontbreekt in de kerkordelijke bepaling van 1619. Echter gaat de vergadering een stap verder dan Den Haag 1586. In 1619 bepaalt men dat predikanten bij de overheid moeten bepleiten dat de viering van de christelijke feestdagen in het hele land gelijk moet worden getrokken. Deze bepalingen worden gekenmerkt door een heel andere insteek dan de gereformeerde synoden van 1574, 1578 en 1581 en vertolken ook ander standpunt dan de synode van 1586.

In het aantal aangewezen feestdagen bepaalt Dordrecht 1618-1619 dat de eerste en tweede feestdagen rond Kerst, Pasen en Pinksteren zullen worden onderhouden, maar evenzo Nieuwjaarsdag en Hemelvaartsdag. Zoals eerder vermeld noemt Den Haag 1586 al deze dagen, hoewel bij die synode de onderhouding van Nieuwjaarsdag en

¹⁸⁴ Donner, J.H. & Hoorn, S.A. van den., *Acta of handelingen der Nationale Synode*, 993.

Hemelvaartsdag plaatsgebonden was en in de actaversie van Hooijer en Rutgers de tweede feestdagen ontbreken. Dordrecht 1618-1619 legt al de acht feestdagen expliciet vast. De synode maakt echter geen melding van Goede Vrijdag, terwijl ook die dag op diverse plaatsen onderhouden wordt en in voorafgaande vergaderingen deze dag ook aan de orde is gekomen. Hooijer geeft als mogelijkheid dat de synode, 'indien zij er aan gedacht heeft', de onderhouding van Goede Vrijdag niet heeft durven instellen.¹⁸⁵

In vergelijking met synoden buiten de onderzochte gereformeerde synoden, valt op dat Dordrecht 1618-1619 in artikel 67 bijna geheel overeenstemt met de besluiten van de provinciale synode van Utrecht 1612. Historicus H.C. Rogge schrijft dat na de Utrechtse synode in 1606 de predikanten van de Stad Utrecht 'zich allen aan de zijde der Remonstranten' hebben geschaard en uit andere steden en dorpen slechts weinigen 'voor Gomarus partij hadden gekozen'.¹⁸⁶ Kenmerkend voor de kerkorde van Utrecht 1612 is dat deze 'door politieken en kerkelijken' is opgesteld en goedgekeurd. Rogge stelt dat de goedkeuring van de Staten 'is te weeg gebracht door Oldenbarnevelt en Wtenbogaert' (1557-1644) en de kerkorde van Utrecht 'in de hoofdzaak' overeenstemt met de wetten die door politieken en kerkelijken zijn ontworpen bij de Haagse Synode van 1591.¹⁸⁷ Van belang hierbij is dat de politieke visie van Oldenbarnevelt gericht is op tolerantie in de kerk, aldus Van Deursen.¹⁸⁸ Van Wtenbogaert is bekend dat de overheid in zijn ogen bevoegd is om te beslissen over de kerkorde, zoals uiteengezet in zijn *Tractaet van 't Ampt ende Authoriteyt eener Hoogher Christelicker Overheydt in Kerkelicken Saken*.¹⁸⁹ Onder leiding van deze twee overheidsgezinde personen is in de kerkorde van Utrecht 1612 vastgelegd dat 'den eerste ende tweeden Christ-dach, de Nieuwe jaers-dach, Vrijdach voor Paeschen voor den middach, den tweeden Paesch ende Pinxster-daghen, mitsgaders onses Lieff-Heeren Hemelvaerts-dach' worden onderhouden.¹⁹⁰ Ten opzichte van artikel 21 uit de Haagse Kerkorde van 1591, geapprobeerd door de Staten van Holland, is alleen Goede Vrijdag door Utrecht 1612 aan de tekst toegevoegd.¹⁹¹ Vanuit deze bevindingen vloeit de constatering voort dat artikel 67 van Dordrecht 1618-1619 over de

¹⁸⁵ Hooijer, C., *Oude Kerkordeningen*, 441.

¹⁸⁶ Rogge, H.C., "De Utrechtse synoden van 1606 en 1612", 830. [17 mei 2024]

¹⁸⁷ Rogge, H.C., "De Utrechtse synoden van 1606 en 1612", 832. [17 mei 2024]

¹⁸⁸ Deursen, A. Th., *De last van veel geluk*, 206.

¹⁸⁹ Nissen, P. & Selderhuis, H.J., in: H.J. Selderhuis (ed.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 424.

¹⁹⁰ Hooijer, C., *Oude Kerkordeningen*, 404.

¹⁹¹ Hooijer, C., *Oude Kerkordeningen*, 345.

christelijke feestdagen inhoudelijk volledig overeenstemt met Den Haag 1591 en, met uitzondering van de Goede Vrijdag, ook in lijn ligt met Utrecht 1612. Zodoende ligt het besluit van de Dordtse synode in 1619 in lijn met de visie van de remonstranten en de visie van politiekgezinden met betrekking tot de viering van de christelijke feestdagen.

Waardering

De voorgaande verkenning laat zien dat tijdens de Dordtse synode van 1618-1619 de leerkwestie van de remonstranten en contraremonstranten prominent aanwezig is, maar evenzo nauw verbonden is met het vraagstuk van de kerkregering. De synode kiest de zijde van de contraremonstranten en stelt in reactie de Dordtse Leerregels vast. Zo ligt het gereformeerd belijden vervat in de drie formulieren: Heidelbergse Catechismus, de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Dordtse Leerregels.

In verband met de kwestie van de kerkregering is approbatie van de kerkorde een belangrijke synodekwestie. Sinds Emden 1571 is geen algemeen erkende en door de overheid bekrachtigde kerkorde aangenomen. Het blijkt dat de leerkwestie van de remonstranten vaak samen op gaat met de kerkhistorische strijd om een zuivere kerkregering. De Dordtse synode bespreekt de kerkorde te midden van een samenleving waarin de machtsverhoudingen zijn gewijzigd ten gunste van de calvinistische kleur in politiek, kerk en samenleving.¹⁹² Desondanks betekent dit niet dat de overheid hiermee de zelfstandigheid van de kerk honoreert. Onder bescherming van de overheid heeft de synode de contraremonstrantse zijde gekozen en daarmee is het theologische geschil beslecht. Doordat prins Maurits contraremonstranten op cruciale posten heeft benoemd en door zijn invloed de Staten-Generaal de synode bijeen heeft geroepen, is het niet onwaarschijnlijk dat de prins gunst en welwillendheid heeft opgebouwd bij de contraremonstranten. De overheid kan zo haar stempel drukken op de kerkelijke besluiten, waarbij Van Deursen de overheidsstem als vaak doorslaggevend typeert. In dit verband bevestigen ook Van 't Spijker en Van den Berg met nadruk de invloed van de overheid op de Dordtse Kerkorde van 1619. Ondanks de invloed van de overheid bekrachtigen de Staten-Generaal de Dordtse Kerkorde niet en ook in de verschillende provincies is de kerkorde vrijwel nergens ongewijzigd ingevoerd. In algemene zin geldt dat

¹⁹² Israel, J.I., *The Dutch Republic*, 465.

vanuit het oogpunt van de overheid de kerkelijke concessies niet ver genoeg gaan, terwijl de kerken de concessies juist te ver vinden gaan.¹⁹³

Ten aanzien van de christelijke feestdagen wordt in de Dordtse Kerkorde de onderhouding van acht zondagse en doordeweekse christelijke feestdagen vastgelegd, met uitzondering van Goede Vrijdag. Met de tweede feestdagen pakt Dordrecht 1618-1619 de bewoording van Dordrecht 1578 weer op. De acht vastgelegde dagen zijn in lijn met de praktijk van classis Nijmegen 1611. De Gier merkt over Nijmegen op dat deze regio mogelijk beïnvloed is vanuit de Lutherse traditie, waarin Goede Vrijdag wel wordt onderhouden. Dordrecht 1618-1619 schrijft evenzo in lijn met het gravamen van Gorinchem 1618, waarbij opnieuw geldt: behalve de Goede Vrijdag. De onderhouding van deze dagen impliceert het houden van kerkdiensten. De motivatie voor preken op deze dagen, zoals verwoord bij de synoden van 1578, 1581 en 1586 is in artikel 67 uit 1619 verdwenen. Hiermee zijn de doordeweekse feestdagen een vaste kerkdag geworden.

Dordrecht 1618-1619 maakt nadrukkelijk wel een omslag over haar inzet met betrekking tot de viering van de feestdagen in relatie tot het overheidsbeleid. De synoden van 1574, 1578 en 1581 hebben ingezet op afschaffing van deze dagen en de synode van 1586 zet in op conformering aan het plaatselijke overheidsbeleid. Dit terwijl de Dordtse synode in 1619 inzet op het tegenovergestelde. De Dordtse synode beveelt nu om bij de overheid aan te houden om de feestdagen in alle provinciën door te voeren, ook waar dit nog niet in gebruik is. Hiermee zet de synode in op gelijke viering in het hele land. Dordrecht 1618-1619 is niet meer gericht op afschaffing of conformering, maar zet in op onderhouding van de feestdagen. De praktische betekenis van deze inzet ten aanzien van de christelijke feestdagen komt inhoudelijk overeen met de kerkorde van Den Haag 1591 en de Staten van Holland, die in de lijn van politiekgezinden en remonstranten staat. Ook is artikel 67 van de Dordtse Kerkorde in lijn met de politiekgezinde en remonstrants beïnvloedde Utrechtse kerkorde van 1612, met uitzondering van Goede Vrijdag.

¹⁹³ Berg, J.T. van den., in: H.J. Selderhuis (ed.), *Handboek gereformeerd kerkrecht*, 167. Van den Berg beschrijft hier evenzo dat theoloog Gisbertus Voetius (1589-1676) na de uitblijvende approbatie de kerken adviseert om controversiële artikelen niet uit te voeren. Tevens loopt ook de gewestelijke invoering van de Dordtse Kerkorde sterk uiteen. Gelderland accepteert de kerkorde na wijziging van drie artikelen. Overijssel bekrachtigt de kerkorde met de clausule dat er geen strijdigheden ingevoerd hoeven te worden. Utrecht accepteert de kerkorde na toelichting van de synodepreses. Holland wijst de kerkorde af en houdt vast aan Den Haag 1591. Zeeland houdt vast aan Middelburg 1591. Friesland wijst de Dordtse Kerkorde af. Groningen blijft bij de bestaande kerkordeningen van 1585. Drenthe voert de kerkorde niet in en stelt in 1638 een eigen kerkorde op.

De conclusie is gerechtvaardigd dat er ten aanzien van de viering van de christelijke feestdagen sprake is van discontinuïteit tussen de besluiten van Dordrecht 1618-1619 en de kerkelijke inzet van de gereformeerde synoden van 1574, 1578 en 1581. Evenzo wijkt de Dordtse synode op deze thematiek af van Den Haag 1586. Dordrecht 1618-1619 begeeft zich wel in hetzelfde spoor als de politiek- en remonstrantsgezinde synoden van 1591 en 1612. Het geheel van de Dordtse Kerkorde draagt uitdrukkelijk het stempel van de overheid. In die lijn vertolkt ook artikel 67 de visie van de overheid, in overeenstemming met de visie van de remonstranten, en volgt niet de oorspronkelijke en principiële gereformeerde inzet over de viering van de christelijke feestdagen.

Hoofdstuk 8 – Epiloog

Het debat over de christelijke feestdagen krijgt ook na Dordrecht 1618-1619 een vervolg. De kerkordelijke besluiten uit Dordrecht zijn door een deel van de kerken niet (ongewijzigd) aanvaard en ook de staat heeft deze kerkorde niet bekrachtigd. De relatie tussen kerk en overheid blijft complex in de volgende bijna twee eeuwen. Tot de scheiding van kerk en staat in 1795 blijft de ‘ferme greep van de overheid op de kerk’ steeds actueel, aldus Van den Berg.¹⁹⁴ In de navolgende jaren worden kerk en staat steeds meer ontvlecht en volgt de beweging naar een meer gecentraliseerde overheid.¹⁹⁵

Met betrekking tot de christelijke feestdagen blijft na Dordrecht 1618-1619 de stem van de oppositie zich verheffen. Het duurt nog lang voordat elke provincies zich op dit punt conformeert aan de Dordtse kerkorde.¹⁹⁶ Zo schrijft theoloog K.W. de Jong dat in Friesland de Goede Vrijdag ‘vrij algemeen’ wordt gehouden, hoewel de viering wordt vrijgelaten. De tweede feestdagen worden in Friesland in 1643 nog niet algemeen gevierd, vooral door ‘onverschilligheid van de gelovigen’. In Zuid-Holland wordt in 1621 de Nieuwjaarsdag en Hemelvaartsdag niet overal gevierd door ontbrekende steun van de overheid en vanaf 1633 geldt dit ook ‘voor een enkele tweede feestdag’.¹⁹⁷ Toch ontlopen Friesland en Zuid-Holland elkaar nauwelijks, op ‘wat moeilijkheden rond sommige tweede feestdagen’ na. Het onderscheid ligt vooral bij de viering van Goede Vrijdag.¹⁹⁸

Ten tijde van de Nadere Reformatie laait het debat over de christelijke feestdagen actief op. Gisbertus Voetius (1589-1676) verklaart dat de feestdagen door de kerken wel zijn toegelaten, maar nooit zijn goedgekeurd.¹⁹⁹ Jacobus Koelman (1631-1695) ijvert krachtig tegen mensen die Gods vierde gebod op losse schroeven willen zetten ten aanzien van de zondag. Koelman strijdt actief om de feestdagen, als inzetten van mensen, af te schaffen en wil dat de zondag als dag des Heeren weer in ere wordt hersteld.²⁰⁰ Van ‘t Spijker stelt echter dat het voor Koelman ‘ongeoorloofd’ was ‘om over deze zaak een scheuring te veroorzaken in de gemeente.’²⁰¹ In lijn met Koelman heeft ook

¹⁹⁴ Berg, J.T. van den., in: H.J. Selderhuis (ed.), *Handboek gereformeerd kerkrecht*, 167.

¹⁹⁵ Gent, W.J. van., in: H.J. Selderhuis (ed.), *Handboek gereformeerd kerkrecht*, 171.

¹⁹⁶ Bouwman, H., *Gereformeerd Kerkrecht (Vol. II)*, 488.

¹⁹⁷ Jong, K.W. de., in: *Jaarboek voor liturgie-onderzoek (Vol. 7)*, 9-10.

¹⁹⁸ Jong, K.W. de., in: *Jaarboek voor liturgie-onderzoek (Vol. 7)*, 15.

¹⁹⁹ Bouwman, H., *Gereformeerd Kerkrecht (Vol. II)*, 488.

²⁰⁰ Krull, A.F., *Jacobus Koelman*, 249-256.

²⁰¹ Spijker, W. van ‘t., in: T. Brienen (et al), *De Nadere Reformatie*, 138.

Van Lodenstein (1620-1677) weinig op met de menselijke inzet van de feestdagen, omdat ze ‘met de Rustdag (...) in ’t duyzendste deel niet gerekent worden’.²⁰² Het tegengeluid komt van Franciscus Ridderus (1620-1683). Hij keert zich in 1680 tegen Koelmans argumentatie en verwerpt deze ‘als ijdel’. H.J. Postema stelt dat Ridderus liever had ‘dat ze [de feestdagen, AJCvG] er niet waren geweest’, maar ‘nu ze er zijn, mogen en moeten we er gebruik van maken.’²⁰³ Kerkhistoricus G. Schaap stelt dat het onderhouden van feestdagen voor Ridderus geen principieel bezwaar is. Hij vindt afschaffing van de feestdagen nadelig voor land en kerk en ‘oproepen tot afschaffing van feestdagen’ zijn dan ook ‘te censureren’.²⁰⁴ Kortom, binnen de Nadere Reformatie heeft Koelman aanhangers van zijn standpunt gehad, maar heeft men er, volgens theoloog C.J. Meeuse, ‘de rust in de Kerk er niet aan op [willen] offeren’ en wilde men er ‘geen gewetenszaak’ van maken.²⁰⁵

Bouwman geeft aan dat ‘onder Lutherschen invloed’, vooral ‘na de verschijning van het Piëtisme’, de Goede Vrijdag ‘in sommige provinciën’ wordt onderhouden. In 1787 wordt bepaald dat ‘aangezien de dag des doods van Hem, die ons leven en het leven der wereld is’ op Goede Vrijdag ‘een godsdienstoefening zou worden gehouden.’²⁰⁶ Enkele decennia na de scheiding van kerk en staat en ook na de Afscheiding (1834), wordt in 1843 het Algemeen Reglement van de Nederlandse Hervormde Kerk gewijzigd, waarmee ‘de Synode meester in eigen huis’ wordt.²⁰⁷ Deze hervormde synode beslist in 1853 dat Goede Vrijdag binnen de Hervormde Kerk een kerkelijke feestdag wordt en verzoekt de kerkenraden deze dag naar waarde te vieren, ‘waartoe vooral het houden van het avondmaal’ dienen kan. Tevens verzoekt de synode bij de regering om de Goede Vrijdag bij de algemeen erkende feestdagen te rekenen, maar die verzoeken zijn afgewezen.²⁰⁸ Storm schrijft dat het vanaf deze tijd de gewoonte wordt om op Goede Vrijdag een eredienst te beleggen, waarbij de voorkeur voor een viering van het avondmaal afkomstig is uit vrijzinnige kring. Overigens blijft in afgescheiden en sommige dolerende kerken kritiek op Goede Vrijdag veel langer bestaan. Zo voegen de Gereformeerde Kerken in 1892

²⁰² Graafland, C., in: T. Brienens (et al), *De Nadere Reformatie*, 97.

²⁰³ Postema, H.J., *Strijder op de middenweg*, 80-82.

²⁰⁴ Schaap, G., *Franciscus Ridderus*, 269.

²⁰⁵ Meeuse, C.J., in: W.J. Op ’t Hof (et al), *Encyclopedie Nadere Reformatie deel III*, 730.

²⁰⁶ Bouwman, H., *Gereformeerd Kerkrecht (Vol. II)*, 493.

²⁰⁷ Rasker, A.J., *De Nederlandse Hervormde Kerk*, 153-155.

²⁰⁸ Bouwman, H., *Gereformeerd Kerkrecht (Vol. II)*, 493.

in hun kerkorde deze dag niet toe aan te onderhouden kerkelijke feestdagen.²⁰⁹ Bij de wijziging van kerkorde artikel 67 in 1905 maakt de generale synode van de Gereformeerde Kerken geen melding van Nieuwjaarsdag of Goede Vrijdag. De viering van deze dagen, evenals de tweede feestdagen, wordt ‘aan de plaatselijke kerken’ overgelaten.²¹⁰

Recentere Nederlandse kerkordes lopen uiteen, waarvan – niet uitputtend – enkele ondersteunende voorbeelden. De Christelijke Gereformeerde Kerken hebben in artikel 67 van de kerkorde (2010) vastgesteld, dat de gemeente onder de Woordbediening zal samenkomen ‘op de erkende christelijke feestdagen’, waarbij de tweede feestdagen ‘in de vrijheid der kerken’ wordt gelaten.²¹¹ In 2019 noteren de Gereformeerde Gemeenten in hun kerkorde, dat ‘Kerstdag, Pasen en Pinksteren, mét – waar dat gebruikelijk is – de daarop volgende dag’ worden onderhouden. Evenzo geldt dit voor Goede Vrijdag en Hemelvaartsdag, maar over Nieuwjaarsdag wordt geen melding gemaakt. Verder spreekt deze kerkorde niet meer over een avondmaalsviering op Pasen, Pinksteren en Kerst.²¹² De kerkorde van de Herstelde Hervormde Kerk (2019) bepaalt in de artikelen XII.2 en XII.3 dat de kerk de Kerstdagen, Goede Vrijdag, Paasdagen, Hemelvaartsdag en Pinksterdagen onderhoudt en ook samenkomt op onder andere Nieuwjaarsdag.²¹³ De nieuwe Nederlandse Gereformeerde Kerken leggen in april 2023 kerkordeartikel C1.3 vast, waarin staat dat de kerkenraad naast de zondag ‘ook op andere dagen’ de gemeente kan samenroepen, ‘zoals op christelijke feestdagen of bij bijzondere gelegenheden.’²¹⁴ De Protestantse Kerk in Nederland heeft in hun kerkorde (2024) in artikel 1 van ordinantie 5 opgenomen dat ‘op de kerkelijke feest- en gedenkdagen’ de gemeente samenkomt in de eredienst. De gemeente kan ook samenkomen op onder andere Nieuwjaarsmorgen.²¹⁵

Kortom, in Nederland zijn diverse dagen als nationale feestdagen aangemerkt en hebben kerken ook kerkordelijke bepalingen gemaakt. Desondanks lopen in de kerkelijke praktijk situaties nog steeds uiteen, door gecentraliseerde of gedecentraliseerde keuzes.

²⁰⁹ Storm, P.L., in: H.J. Selderhuis (ed.), *Handboek gereformeerd kerkrecht*, 373.

²¹⁰ Bouwman, H., *Gereformeerd Kerkrecht (Vol. II)*, 488.

²¹¹ Kerkrecht.nl, *Kerkorde CGK (2010) Art. 67*. [8 juni 2024]

²¹² Deputaatschap Kerkrecht van de Gereformeerde Gemeenten, *...en met orde*, 87-90. Het eerdere artikel 63, over de viering van het Heilig Avondmaal, bepaalde in lijn met de oorspronkelijke Dordtse kerkorde: ‘En het zal stichtelijk zijn, waar het de gelegenheid der kerk lijden kan, dat het op de Paasdag, Pinksterdag en Kerstdag geschiedt.’ Zie: Silfhout, W., *Gereformeerd Kerkrecht in kort bestek*, 261.

²¹³ Hersteldhervormdekerk.nl, *Kerkorde van de Hersteld Hervormde Kerk*, 9-10.

²¹⁴ Onderwegnaar1kerk.nl, *Kerkorde 2023*, 9. [8 juni 2024]

²¹⁵ Protestantsekerk.nl, *Kerkorde en Ordinanties van de Protestantse Kerk in Nederland*, 53. [8 juni 2024]

Hoofdstuk 9 – Conclusies en aanbevelingen

In het laatste hoofdstuk van dit kerkhistorische onderzoek naar de viering van de christelijke feestdagen, worden conclusies en relevante aanbevelingen uitgewerkt. Met de uitwerking van de verzamelde motieven wordt tevens een antwoord op de hoofdvraag van dit onderzoek gegeven. De motieven worden verdeeld in een cultuur-historische, theologische en ecclesiologische categorie.

Cultuur-historische categorie

De oorlog met het katholiekgezinde Spanje en de historische ontwikkelingen tussen de zuidelijke en noordelijke Nederlanden en tussen de diverse Staten, hebben invloed op de bredere cultuur-historische context. Kerkhistorisch heeft ook de reformatorische breuk met de Rooms-Katholieke Kerk invloed. De Nederlanden van de zestiende en zeventiende eeuw hebben een erfenis van heel en half-kerkelijke feestdagen uit de katholieke traditie. Bovendien spelen heidense elementen uit het volksgeloof en bijbehorende volkstradities een rol in de samenleving en invulling van feestdagen. In samenleving en kerk spelen anti-roomse sentimenten, maar deze komen ten aanzien van de christelijke feestdagen niet naar voren vanuit de synodeteksten. Andere literatuur toont het levende anti-roomse sentiment, beïnvloed door de gedeelde vijandschap tegen het katholiekgezinde Spanje, als ook de afwijding van de Rooms-Katholieke Kerk en de aversie tegen allerlei volksgebruiken vanuit het volksgeloof. Het is aannemelijk dat deze anti-roomse sentimenten de houding van de gereformeerde kerk tégen een opgelegde viering van de christelijke feestdagen hebben verstevigd. Deze sentimenten kleuren de synodewaarschuwingen over leegheid, losbandigheid, nutteloosheid en schadelijkheid.

De inzet van de overheid om de christelijke feestdagen te behouden als vrije dagen is vanwege de wens van het volk, maar evengoed gemotiveerd vanuit eigenbelang omdat deze christelijke feestdagen tevens vakantiedagen van de overheid zijn. Het schrappen van deze feestdagen zou daarmee snijden in eigen vlees en positie kunnen betekenen.

Theologische categorie

De kerk legt vanaf Wezel 1568 en Emden 1571 haar gereformeerde belijdenis vast, waarin de theocratische inzet uit artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis is

opgenomen. De kerk ziet de overheid als inzet van God. De overheid dient de kerk te beschermen, te staan voor vrije Woordverkondiging en het Koninkrijk van Christus te bevorderen. De kerk daarentegen wordt geregeerd door Christus, door middel van Woord en Geest. Deze lijn is door de gereformeerde synoden tot en met 1618-1619 voortdurend bevestigd en is daarmee een principiële uitgangspunt.

Ten aanzien van de viering van de christelijke feestdagen zet de gereformeerde kerk in de Nederlanden de zondag, de dag des Heeren, op een hoge en wezenlijke plaats. De andere zes doordeweekse dagen zijn aangemerkt als werkdagen. Vanuit Gods Woord krijgt deze inzet grond onder de voeten vanuit Gods vierde gebod (Exodus 20:8-11) en Zijn rusten op de zevende dag (Exodus 31:17). Dit theologische motief onderstreept het belang van de zondag als de enige door God ingestelde rustdag. Onderhouding van doordeweekse feestdagen is niet door God verordend, daarom is een opgelegde viering van de christelijke feestdagen onwenselijk en moeten mensen de vrijheid hebben om te werken. Dit motief wordt ondersteund doordat de kerk vanaf Dordrecht 1574, wel inzet op de viering van de heilsfeiten die op zondag vallen, maar weg wil blijven van doordeweekse feestdagen. Deze synodale inzet kantelt in de loop van de jaren stap voor stap.

Het leven van een christen dient zich te richten naar Gods Woord en dat strookt niet met een nutteloze invulling van doordeweekse feestdagen als vrije dagen. Dordrecht 1574 vermaant tot afhouding van deze dagen en vanaf Dordrecht 1578 krijgt dit een theologische lading, waarbij de kerk waarschuwt voor leegheid, losbandigheid, nutteloosheid en schadelijkheid. Deze negatieve woorden, die Bijbels-theologisch verwijzen naar de zonde, moeten theologisch ten positieve worden gewijzigd door het houden van erediensten op de christelijke feestdagen. De predikanten krijgen de opdracht om de gemeente te leren en onderwijzen, verbonden met de Bijbelse opdracht: *Predik het Woord*. Door de Woordverkondiging wordt het volk geleerd om de invulling van de christelijke feestdagen te veranderen in nuttige en heilige oefeningen. Dordrecht 1618-1619 laat de specifieke woorden van deze motivatie weg, maar formaliseert de onderhouding van deze feestdagen en streeft naar gelijke viering in alle kerken.

De conclusie is gerechtvaardigd dat de kerk principiële vasthoudt aan de zondag, de doordeweekse feestdagen niet wil vieren en deze werkdagen naar vrijheid wil gebruiken als werkdagen. Ontbreekt de mogelijkheid om de feestdagen als werkdagen in te vullen, dan vult men het in als 'kerkdagen'.

Ecclesiologische categorie

Het theologische motief uit artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis heeft ecclesiologische implicaties. Bijbels-theologisch gemotiveerd ziet de kerk de overheid als gezagsdrager in dienst van God. Deze overheid heeft geen zeggenschap in de kerk. Vanaf Wezel 1568 en Emden 1571 zet de kerk in op haar zelfstandigheid in leer, kerkorde en tucht. De kerk dient alleen haar Heere te volgen en leeft onder de regering van Koning Christus. Het karakter van de kerkregering heeft daarom een geestelijk karakter. De gereformeerde kerk in de Nederlanden ordent vanuit dit principe de kerkstructuur naar presbyteriaal-synodale orde. De kerk met gereformeerd belijden accepteert geen confessionele tolerantie, noch met luthersen, noch met rooms-katholieken, noch met andere confessionele stromingen. De onderzochte gereformeerde synoden houden voortdurend deze kerkelijke inzet vast, hoewel soms met enige nuance. De kerk plaatst overheid en kerk naast elkaar, waarbij elke entiteit op het eigen terrein zelfstandig macht en gezag uitoefent. De kerk geeft erkenning aan de terreinen waarover de overheid zeggenschap heeft ontvangen, maar bakent het eigen, door God aangewezen, geestelijk gebied af.

De relatie tussen de entiteiten overheid en kerk, heeft invloed op de christelijke feestdagen. De Spaanse overheid wil af van de protestantse kerk en het katholicisme overheersend maken, inclusief haar kerkelijke vieringen en gebruiken. Nederlandse overheden zetten vaak in op religievrede en confessionele tolerantie. Het blijkt dat de overheid inzet op zeggenschap over de kerk. De kerk bewaakt haar eigen grenzen en beweegt soms mee met de overheid. Dordrecht 1574 bakent de viering van christelijke feestdagen scherp af. Bij Dordrecht 1578 is nadrukkelijk sprake van overheidsinvloed. De kerk behoudt de inzet om de christelijke feestdagen af te schaffen, maar beweegt voorlopig mee met de overheid. Deze meebewegende houding is politiek gemotiveerd, gericht op onderlinge verdraagzaamheid en beoogt behoud en uitbreiding van vrijheid voor de protestantse godsdienst. Middelburg 1581 blijft streven naar afschaffing van de feestdagen, maar formuleert enkele uitzonderingen. Den Haag 1586 en Dordrecht 1618-1619 hebben te maken met meer overheidssympathieën voor het gereformeerde en calvinistische gedachtegoed, maar hebben beide te maken met aanwezigheid en inmenging van overheidsdienaars op de synode. Deze synoden formuleren ruimer over de christelijke feestdagen. In 1586 conformeert de kerk zich aan het (plaatselijke)

overheidsbeleid. In 1619 legt de synode de onderhouding van acht christelijke feestdagen vast in haar kerkorde. Deze Dordtse synode volgt niet de oorspronkelijke gereformeerde inzet over de viering van de christelijke feestdagen, maar formuleert inhoudelijk in overeenstemming met de visie van de overheid, alsook met de uitspraken van de politiekgezinde en remonstrantse synode van 1591. De conclusie is gerechtvaardigd dat het kerkelijke standpunt over de viering van christelijke feestdagen in de loop van de jaren langzaam opschuift en is gewijzigd omwille van de overheid. Daarbij is ook de conclusie gerechtvaardigd dat de christelijke feestdagen voor de kerk niet behoren tot de binnenring van ecclesiologische kernprincipes.

Als Dordrecht 1618-1619 de onderhouding van de christelijke feestdagen vastlegt, wordt tegelijk binnenkerkelijk ingezet op gelijkheid van de onderhouding van deze dagen en moet de kerk de overheid aansporen dit landelijk te regelen. Hieruit komt het streven naar eenheid in de kerk als ecclesiologisch motief naar voren.

Samenvattende eindconclusie

Samengevat geldt dat de kerk Christus als haar enige Koning ziet en daarom de zondag als enige door God ingestelde feestdag aanvaard. De weekdays zijn door de HEERE gegeven als beschikbare werkdagen en moeten daarom geen opgelegde vrije dagen zijn. Als de feestdagen door externe invloeden toch worden onderhouden, dan kiest de gereformeerde kerk in de Nederlanden voor Bijbels onderwijs aan de gemeente en vult de feestdag in als 'kerkdag'.

Aanbevelingen

Dit onderzoek is praktisch relevant om kerkhistorische motieven te herbronnen en mee te wegen in het theologisch doordenken en overwegen van de viering van christelijke feestdagen in de 21^e eeuw. Bij de inleiding is de actualiteit van het debat in politiek, kerk en samenleving aangetoond. De opbrengsten van dit onderzoek kunnen een dienstbare bijdrage leveren aan het hedendaagse debat. Hierbij kan worden gedacht aan de discussie in politiek en samenleving om de nationaal erkende feestdagen te wijzigen of te flexibiliseren.

Het onderzoek is ook praktisch relevant voor binnenkerkelijke doordening van een christelijke invulling van de feestdagen. Dan gaat het om hoe de kerkelijke gemeente de

vrije feestdagen invult, zowel wat betreft (het aantal) kerkelijke bijeenkomsten, als ook de inhoudelijke opzet van vieringen tijdens deze dagen. Het raakt ook aan de noodzaak om Bijbels-theologisch te overwegen welke betekenis de christelijke feestdagen hebben voor kerken en christenen en hoe dat de omgang met deze dagen kan stempelen. Dit zijn aanzetten die onder andere kunnen leiden tot praktisch-theologisch wetenschappelijk onderzoek. Met empirisch onderzoek onder kerkelijk leiders en christenen kan onderzoek worden gedaan naar de inhoudelijke waarde, de betekenis en praktische invulling van de christelijke feestdagen heden ten dage.

Vanuit dit onderzoek blijkt dat Goede Vrijdag door de gereformeerde synoden niet schriftelijk is vastgelegd. In de epiloog is verwoord dat de Nederlandse Hervormde Kerk in latere tijd deze feestdag wel heeft opgenomen in haar kerkorde. In vervolgonderzoek kan het spoor worden nagegaan hoe de ontwikkelingen in de afgescheiden kerken zijn gegaan met betrekking tot Goede Vrijdag. Hierbij kan onderzoek plaatsvinden naar de theologische argumentatie met betrekking tot het al dan niet onderhouden van deze dag. Ook kan de invloed vanuit de katholieke en lutherse traditie op de gereformeerde traditie verder worden onderzocht. Dan kan een diepteboring worden gedaan naar de volksgebruiken en het volksgeloof rond Goede Vrijdag. Het is de vraag of over het al dan niet onderhouden van Goede Vrijdag sprake is van tijdgebonden of tijdloze argumentatie.

In dit onderzoek blijkt dat bij Dordrecht 1618-1619 sprake is van overheidsinvloed op de synode en haar kerkorde. De synode stelt zich in lijn met de overheidswens en formaliseert de onderhouding van acht christelijke feestdagen. Zodoende is sprake van discontinuïteit met de eerdere gereformeerde inzet op dit thema. Verder formuleert de Dordtse synode inhoudelijk dezelfde lijn als de politiek- en remonstrantsgezinde Haagse synode van 1591 en ook met Utrecht 1612, hoewel bij de laatste genoemde synode Goede Vrijdag is opgenomen. Nader kerkhistorisch onderzoek kan licht werpen op mogelijk aanwezige lijnen van beïnvloeding, vanuit het gedachtegoed op en rond Den Haag 1591 en Utrecht 1612 naar de synode en kerkorde van Dordrecht 1618-1619.

Samenvatting

Het thema van dit kerkhistorisch onderzoek betreft de viering van de christelijke feestdagen in de begindagen van de gereformeerde kerk binnen de opkomende Nederlandse staat. De relatie tussen kerk en overheid speelt hierbij een rol. Het betreft de periode vanaf het convent van Wezel (1568) tot de synode van Dordrecht (1618-1619). De hoofdvraag luidt: *Welke motieven zijn te verzamelen vanuit de gereformeerde synoden van de gereformeerde kerk in de Nederlanden ten aanzien van de viering van christelijke feestdagen in de zestiende en zeventiende eeuw?*

Hoofdstuk 1 schetst de actuele discussie binnen politiek, kerk en samenleving over de christelijke feestdagen. Dit wordt gekoppeld aan de kerkhistorische situatie, zoals verwoord in het onderzoeksthema.

De kernhoofdstukken 2 tot en met 7 behandelen de gereformeerde synoden uit deze periode. Systematisch volgt een weergave van de historische achtergrond, de positiebepaling van de synode en haar spreken over de feestdagen, gevolgd door een afrondende waardering. Hoofdstuk 2 beschrijft het convent van Wezel en de synode van Emden, waarbij de kerk haar gereformeerde belijdenis vastlegt en inzet op zelfstandig kerkelijk functioneren. De kerk verzet zich tegen overheidsinmenging en confessionele tolerantie. Hoofdstuk 3 gaat in op de provinciale synode Dordrecht 1574, die de zondagsviering hoogacht, zich verzet tegen opgelegde feestdagen en daarom pleit voor afschaffing. Hoofdstuk 4 bespreekt de nationale synode Dordrecht 1578, die markeert theologisch gemotiveerd de zondag als feestdag en de doordeweekse dagen als beschikbare werkdagen. De synode beweegt om kerkelijke en politieke redenen voorlopig mee met de overheid. Ze vult de feestdagen in als 'kerkdag', maar blijft inzetten op afschaffing van de feestdagen. In hoofdstuk 5 blijkt dat de Middelburgse synode 1581 de terreinafscheiding tussen kerk en overheid zorgvuldig afbakt, met ruimte voor overheidsbeleid in middelmatige zaken. Zij streeft naar afschaffing van de christelijke feestdagen, formuleert enkele uitzonderingen en houdt vast aan de preekopdracht op deze dagen. Hoofdstuk 6 beschrijft dat Den Haag 1586 een koerswijziging doorvoert. De synode vermaant niet meer tot afhouding van de viering van feestdagen, noch pleit voor afschaffing van de betreffende dagen. De invulling als 'kerkdag' blijft behouden. Hoofdstuk 7 behandelt de synode van Dordrecht 1618-1619. De synode kiest voor de

contraremonstranten en legt de gereformeerde belijdenis vast in drie formulieren. Haar kerkorde draagt inhoudelijk het stempel van de overheid. Aangaande de christelijke feestdagen wordt discontinuïteit zichtbaar met de inzet van eerdere synoden van de gereformeerde kerk.

De epiloog in hoofdstuk 8 geeft de hoofdlijn van de kerkordelijke ontwikkelingen na 1619 weer. De Dordtse kerkorde wordt wisselend ontvangen. Het debat over de christelijke feestdagen blijft een terugkerend thema. In politiek, kerk en samenleving lopen meningen en (gewenste) praktijken uiteen. Ook recentere kerkordes van protestantse en gereformeerde kerken in Nederland hanteren diverse formuleringen. Hoofdstuk 9 bevat conclusies over de motieven aangaande de viering van christelijke feestdagen, verdeeld in een cultuur-historische, theologische en ecclesiologische categorie. De kerk ziet de zondag als Gods rustdag en elke doordeweekse dag is een beschikbare werkdag. Als de werkdag een opgelegde feestdag wordt, dan kiest de gereformeerde kerk voor de invulling als 'kerkdag'.

Bibliografie

„Algemene termijnenwet.” *artikel 3*. 10 Oktober 2010.

Althuisius, Julien. „Een voorstel, beste lezer, want we hebben te veel vrije dagen in Nederland.” *De Volkskrant*, 27 Mei 2022.

Bieritz, Karl-Heinrich. *Het Kerkelijk jaar: Christelijke feestdagen vroeger en nu*. Vertaler: M. van der Marel. Amsterdam: Prometheus, 1995.

Bouterse, J., red. *Classicale Acta 1573-1620. IV Provinciale synode Zeeland*. Den Haag: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 1995.

Bouwman, H. *Gereformeerd Kerkrecht: het recht der kerken in de praktijk*. Vol. II. Kampen: J.H. Kok N.V., 1934.

Bremmer, R.H. *Reformatie en Rebelle. Willem van Oranje, de Calvinisten en het recht van opstand. Tien onstuimige jaren: 1572-1581*. Franeker: T. Wever B.V., 1984.

Brienen, T., K. Exalto, J. van Genderen, C. Graafland, en W. van 't Spijker. *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*. 's-Gravenhage: Boekencentrum, 1986.

Brink, K. van den, en J. Goorhuis. „Waarom steeds meer kerken twee diensten beleggen op Goede Vrijdag.” *Reformatorisch Dagblad*, 27 Maart 2024.

Buit, A. „Mijn mening: Het is tijd voor nieuwe feestdagen.” *Nederlands Dagblad*, 26 Mei 2022.

Cleene, M. de. *Heidens! Volksgebruiken vandaag met sporen van voorchristelijke tradities*. 1e. Gorredijk: Sterck & De Vreese, 2024.

Commissie Kerkorde Hersteld Hervormde Kerk. „Romeinse artikelen - Hersteld Hervormde Kerk.” *Hersteldhervormdekerk.nl*. 5 September 2019.
https://www.hersteldhervormdekerk.nl/uploads/Kerkorde/Romeinse_artikelen.pdf
(geopend Juni 8, 2024).

Deddens Kerkrecht Centrum. *Kerkrecht*. Mei 1619. <https://kerkrecht.nl/node/476/> (geopend Mei 17, 2024).

Deputaatschap Kerkrecht van de Generale Synode 2019 van de Gereformeerde Gemeenten. *...en met orde. Handreiking bij Dordtse Kerkorde, appel en tucht*. Houten: Den Hertog, 2020.

Deursen, A. Th. van. *De last van veel geluk: de geschiedenis van Nederland 1555-1702*. 7e. Amsterdam: Prometheus, 2017.

Deursen, A.Th. van. *Mensen van klein vermogen. Het kopergeld van de Gouden Eeuw*. 3e. Amsterdam: Ooievaar, 1996.

Donner, J.H., en S.A. van den Hoorn. *Acta of Handelingen der Nationale Synode, in den Naam onzes Heeren Jezus Christus, gehouden door autoriteit der Hoogmogende Heeren Staten-Generaalder Vereenigde Nederlanden te Dordrecht ten jare 1618 en 1619*. 1883.

Dooren, J.P. van, red. *Classicale Acta: 1573-1620. Particuliere synode Zuid-Holland. I: Classis Dordrecht 1573-1600*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1980.

- Dooren, J.P. van, et al. *De Nationale Synode te Middelburg in 1581. Calvinisme in opbouw in de noordelijke en zuidelijke Nederlanden*. Editor: J.P. van Dooren. Middelburg: Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, 1981.
- Eijnatten, Joris van, en Fred van Lieburg. *Nederlandse religiegeschiedenis*. 2e. Hilversum: Verloren, 2006.
- Europarl.europa.eu. *Hervorming EU-verkiezingen: EP-leden willen gemeenschappelijke regels, nationale lijsten*. 28 April 2022.
<https://www.europarl.europa.eu/topics/nl/article/20220422STO27706/hervorming-eu-verkiezingen-gemeenschappelijke-regels-transnationale-lijsten> (geopend Maart 8, 2024).
- Generale Synode van de Christelijke Gereformeerde Kerken. *Kerkorde CGK (2010) Art. 67*. 2010.
<https://kerkrecht.nl/node/331/> (geopend Juni 8, 2024).
- Gier, K. de. *De Dordtse Kerkorde: Een praktische verklaring*. 2e. Houten: Den Hertog, 1989.
- Groot, Wouter de. „Het is tijd om onze christelijke feestdagen af te schaffen.” *HP/De Tijd*, 20 Mei 2021.
- Hof, W.J. op 't, et al. *Encyclopedie Nadere Reformatie*. Vol. III. Utrecht: KokBoekencentrum, 2020.
- Hooijer, C. *Oude Kerkordeningen der Nederlandse Hervormde Gemeenten (1563-1638)*. Zaltbommel: Joh. Noman en Zoon, 1865.
- Israel, Jonathan I. *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806*. 4e. Editor: R.J.W. Evans. New York: Clarendon Press, 1998.
- Kamphuis, J. *Kerkelijke besluitvaardigheid*. Groningen: De Vuurbaak, 1970.
- Koelman, J. *Reformatie nodigh ontrent de feest-dagen: naaktelijk vertoont ende bewezen*. Rotterdam: Henricus Goddæus, 1675.
- Koopmans, J.W. *De Staten van Holland en de Opstand. De ontwikkeling van hun functies en organisatie in de periode 1544-1588*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 1990.
- Kooten, R. van. *Aan Zijn voeten: Onderwijs en verdieping in de geloofsleer*. 13e. Leeuwarden: Groen, onderdeel van Jongbloed Christelijke Media, 2023.
- Krull, A.F. *Jacobus Koelman. Eene Kerkhistorische Studie*. Sneek: J. Campen, 1901.
- Nauta, D., F.R.J. Knetsch, R.H. Bremmer, G. Moreau, W. van 't Spijker, en J.P. van Dooren. *De Nationale Synode van Dordrecht 1578*. Editor: D. Nauta en J.P. van Dooren. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 1978.
- Nederlandse Gereformeerde Kerken. *Onderwegnaar1kerk.nl*. April 2023.
<https://onderwegnaar1kerk.nl/wp-content/uploads/2023/04/Kerkorde-versie-april-2023.pdf> (geopend Juni 8, 2024).
- Noordzij, H. *Handboek van de Reformatie: De Nederlandse kerkhervorming in de zestiende eeuw*. 1e. Kampen: Uitgeverij Kok, 2003.
- Open Kamer. *Het omruilen van christelijke voor islamitische feestdagen*. 6 April 2016.
<https://www.openkamer.org/kamervraag/2016Z04942/> (geopend Maart 21, 2024).

- Pedersen, Evander. „Biskopper: At afskaffe anden pinsedag er ikke en løsning.” *Kristeligt Dagblad*, 22 Januari 2023.
- Pelt, V. van. *Ophef rond christelijke feestdagen*. Masterthesis, Utrecht: Universiteit Utrecht, 2020.
- Postema, H.J. *Strijder op de middenweg: Leven en werk van Franciscus Ridderus*. Kampen: De Groot Goudriaan, 2005.
- Protestantse Kerk in Nederland. *Protestantsekerk.nl*. Januari 2024.
https://live.protestantsekerk.nl/download27101/Kerkorde%20en%20ordinanties%20Protestantse%20Kerk%20in%20Nederland-%20versie%20januari%202024.pdf?_gl=1*764c4i*_ga*MTUxMTQ4NjY0MC4xNjk4OTIwOTc0*_ga_7XYMNZEFME*MTcxNzg1MTQyOS40LjEuMTcxNzg1MTQzOC41MS4wLjA.
 (geopend Juni 8, 2024).
- Rasker, A.J. *De Nederlandse Hervormde Kerk - vanaf 1795*. 7e. Kampen: Kok, 2004.
- Ravensbergen, C., red. *Classicale Acta: 1573-1620. IX Provinciale synode Gelderland*. Vol. I. Den Haag: Huygens ING (KNAW), 2011.
- Redactie Jaarboek voor liturgie-onderzoek. *Jaarboek voor liturgie-onderzoek*. Groningen: University of Groningen Press, 1991.
- Refoweb. *Christelijke feestdagen onbijbels*. Editor: W. Pieters. 27 Juli 2003.
<https://www.refoweb.nl/vragenrubriek/1687/christelijke-feestdagen-onbijbels/> (geopend Februari 2024).
- Refoweb. *Christelijke feesten met heidense oorsprong*. Editor: Redactie Refoweb. 2 Februari 2024. <https://www.refoweb.nl/vragenrubriek/30733/christelijke-feesten-met-heidense-oorsprong/> (geopend Februari 2024).
- Rogge, H.C. „De Utrechtse synoden van 1606 en 1612.” *Vaderlandsche letteroefeningen*, 1868.
- Rutgers, F.L. *Acta van de Nederlandse synoden der zestiende eeuw*. Vol. III. Utrecht: Kemink & Zoon, 1889.
- Schaap, G. *Franciscus Ridderus 1620-1683: een onderzoek naar zijn theologie, bronnen en plaats in de Nadere Reformatie*. Gouda: Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis, 2008.
- Selderhuis, H.J., et al. *Handboek Gereformeerd Kerkrecht*. 1e. Editor: H.J. Selderhuis. Heerenveen: Groen, 2019.
- Selderhuis, H.J., et al. *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*. 1e. Editor: H.J. Selderhuis. Kampen: Kok, 2006.
- Silfhout, W. *Gereformeerd Kerkrecht in kort bestek: toelichting op de Dordtse Kerkorde*. Houten: Den Hertog, 2010.
- Spijker, W. van 't, C.C. de Bruin, H. Florijn, A. Moerkerken, en H. Natziyl. *De Synode van Dordrecht in 1618 en 1619*. Houten: Den Hertog, 1987.

- Staatkundig Gereformeerde Partij. *SGP tegen stemmen op zon- en feestdagen*. 3 Mei 2022. <https://sgp.nl/actueel/nieuws/sgp-tegen-stemmen-op-zon-en-feestdagen> (geopend Maart 8, 2024).
- Tweede Kamer der Staten-Generaal. „Begroting Algemene Zaken en begroting Koning 2020.” Kamerstukken, 2019.
- Ubachs, P.J.H. „De Nederlandse Religievrede van 1578.” *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis / Dutch Review of Church History* 77,1, 1997: 41-61.
- Valen, L.J. van. *In God verbonden: Gereformeerde vroomheidsbetrekkingen tussen Schotland en de Nederlanden in de zeventiende eeuw, met name in de periode na de Restauratie (1660-1700)*. Apeldoorn: Labarum Academic, 2019.
- Velden, M.J.G. van der, W.P. van der Aa, en H.J. de Bie jr. *Als wij samenkomen: Liturgie in de gereformeerde traditie*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2000.
- Veldman, H. *Wie is wie in de Reformatie: 80 reformatoren m/v*. 1e. Kampen: Brevier, 2016.
- Verboom, W. *Nederlandse Geloofsbelijdenis*. sd. <https://www.nederlandse-geloofsbelijdenis.nl/gewone-taal/artikel-36> (geopend Mei 17, 2024).
- Verhoeven, Nel. *Wat is onderzoek? Praktijkboek voor methoden en technieken*. 5e. Amsterdam: Boom uitgevers, 2016.
- Verschoor, A.J., red. *Classicale Acta: 1573-1620. VIII Classis Gorinchem 1579-1620*. Den Haag: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 2008.
- Vyhmeister, Nancy Jean, en Terry Dwain Robertson. *Your Guide to Writing quality research papers: For students of Religion and Theology*. 4e. Grand Rapids: Zondervan Academic, 2020.
- Weyns, F. *XVI De zinderende 16e eeuw: Habsburgers, heksen, ketters & oproer in de Lage Landen*. 1e. Gent: Borgerhoff & Lamberigts, 2021.

